

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI**

**BENTHAM'DA HAYVANLARIN AHLAKİ VE HUKUKİ
STATÜSÜ**

GÜLNUR ZEYNEP SÖYLEV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**1. DANIŞMAN:
Doç. Dr. AHMET AKMAN**

**2. DANIŞMAN:
Dr. Öğr. Üyesi. FATMA SÜZGÜN ŞAHİN ÜNVER**

KONYA-2020

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülnur Zeynep Söylev		
	Numarası	17812301003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Kamu Hukuku/Kamu Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Bentham'da Hayvanların Ahlaki ve Hukuki Statüsü			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmza

Gülnur Zeynep Söylev

	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	
---	--	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülnur Zeynep Söylev		
	Numarası	17812301003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Kamu Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	1. Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet Akman		
	2. Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Fatma Süzğün Şahin Ünver		
Tezin Adı	Bentham’da Hayvanların Ahlaki ve Hukuki Statüsü			

İnsanoğlu kendi refahını düşündüğü kadar diğer canlıların refahını düşünmez. Hayvanlara yapılan muamelelere bakıldığında bu açıkça gözlenebilir. Tarih boyunca eziyet etmekten çekinilmeyen hayvanların ahlaki durumu her zaman ihmal edilmiştir. Hal böyle olunca özellikle on dokuzuncu yüzyıl öncesinde ahlaki konuları bu derece önemsiz olan hayvanların hukuki konularının daha iyi olmasını beklemek anlamsız olacaktır. On dokuzuncu yüzyılın başlarında yasanın korumasına dâhil edilmiş olan hayvanlar lehine bugüne kadar tüm dünyada yapılan hukuki çalışmalar hatırı sayılır iyileştirmeler getirirse de ne yazık ki bunlar da tatmin edici seviyelerde olmamıştır. Bu hukuki gelişmelerin öncesinde bir İngiliz hukukçu ve filozof olan Jeremy Bentham’ın hayvanlara karşı ahlaki sorumluluklarımız olduğuna dair görüşleri onları yiyebileceğimizi kabul etmesine rağmen hayvan savunucuları için bir kalkan olmuş; hayvanların konumuna yeni bir bakış açısı getirmiştir. Çalışmamızın amacı, Bentham’ın bu görüşlerini ayrıntılı bir şekilde incelemek ve o zamanın şartlarına göre değerlendirmektir. Günümüz için bile hayvanların tamamı ile özgürlüğe ve en iyi refah seviyesine kavuşmalarını ummak belki ütöpik olacaktır. Ancak onlara karşı duyarlılığın artmasını sağlamak, onların da belli başlı hakları olduğunu kabul etmek ve topluma bunu aşlamak bir nebze de olsa onlar için daha iyi bir dünya oluşturacaktır.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTITÜSÜ
---	--	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Gülnur Zeynep Söylev		
	Student Number	17812301003		
	Department	Public Law		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	1. Supervisor	Doç. Dr. Ahmet Akman		
	2. Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Fatma Süzgün Şahin Ünver		
Title of the Thesis/Dissertation	Moral and Legal Status of Animals in Bentham			

Human do not care about the welfare of other living creatures as much as their own. This can be observed clearly in how they treat animals. The moral status of animals, which had not been hesitated to be tortured throughout the history, has always been in neglected. As such, their moral positions were so insignificant before the nineteenth century and thus, it would be meaningless to expect that their legal status to be in a decent condition. Beginning from the nineteenth century, animals have been protected by law and legal studies have been conducted in their favor all over the world thereafter. Although these efforts have brought some improvements, they have not been sufficient. Prior to these legal developments, the opinions of Jeremy Bentham, a British lawyer and a philosopher, had a moral reform altought he thought that the animals could be eaten by human beings. These views brought a new perspective to the position of animals and was supported by animal advocates. The aim of our study is to examine these views of Jeremy Bentham in detail and evaluate them based to the conditions of those times. Even today, it would be utopic to hope that animals will attain freedom and the best level of welfare. However, increasing the sensitivity towards them, admitting that they have certain rights and instilling this into the society will create a better world for them.

ÖNSÖZ

Tüm canlılar için daha yaşanılabilir bir dünya kurmak adına yapılan tüm çalışmalar birer umut ışığıdır. Bu ışık yayıldıkça daha fazla insana farkındalık getirir ve elbet ufak da olsa gösterilen her çaba diğeriyle birleştikçe büyür ve hayvanların refahına katkıda bulunur. Hayvanları önemsemek için sıkı bir hayvan savunucusu olmaya gerek yoktur. Her insanın onlara karşı ahlaki ödevleri vardır ve kötü muamelelerin mutlaka bir yaptırımı olması gerekir. Korumasız olanı korumak, hayvanların da hak sahibi canlılar olduğunu kabul etmek bir erdem değil, olması gerektir.

Yıllar önce Pisagor ‘İnsan diğeri varlıkların acımasız yok edicisi olduğu sürece sağlık ya da barış nedir bilmeyecektir. İnsanlar hayvanları katlettiği sürece birbirlerini öldürecekler. Cinayet ve acı tohumları eken sevinç ve sevgi biçemez’ diyerek insanın hayvanları önce onların, sonra da kendi refahı için koruması gerektiğini anlatmıştır. Hayvan haklarına verilen önemin artması toplumda büyük bir kesimin ilgisini çekmese de uygarlık seviyesini de arttıracaktır.

Bu çalışmada bana yol gösteren ve kıymetli vaktini bu çalışmaya ayıran, süreç içinde hep yanımda olduğunu hissettiren çok değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Fatma Süzgün Şahin Ünver’e, kıymetli hocam Doç. Dr. Ahmet Akman’a, değerli hocalarım sayın jüri üyeleri Doç. Dr. Mehmet Kocaoğlu, Dr. Öğretim Üyesi Hatike Dilara Ağaoğlu Canay ve Dr. Öğretim Üyesi Süheyla Zorlu’ya, yine tez hazırlama sürecimde desteklerini esirgemeyen arkadaşlarım Arş. Gör Muradiye Çevikçelik ve Arş. Gör Begüm Kaya’ya tüm katkılarından dolayı müteşekkirim.

Bu süreçte bana büyük kolaylıklar sağlayan ve her konuda yardımcı olan, zorlandığımda bana güç veren eşim Arda’ya, tüm enerjisiyle bizi yalnız bırakmamaya çalışan ve hep destek olan anneme, babama, kardeşlerime ve varlığıyla her anımı güzelleştiren oğlum Hasan Emre’ye çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	6
JEREMY BENTHAM VE FAYDACILIK PRENSİBİ	6
1. Jeremy Bentham Kimdir?	6
2. Jeremy Bentham'ın Faydacılık Prensibi ve Ahlak Anlayışı.....	16
2.1. Faydacı Teorinin Genel Tanımı ve Gelişimi	18
2.2. Bentham'ın Faydacılık Prensibi ve Argümanları	22
2.2.1. Ahlakın Fayda İle İlişkilendirilmesi	25
2.2.2. Hukukun Fayda İle İlişkilendirilmesi	30
İKİNCİ BÖLÜM.....	35
JEREMY BENTHAM'DA HAYVANLAR.....	35
1. On Sekizinci Yüzyıl Öncesi Dönemlerde Hayvanlara Karşı Genel Tutum ve Felsefi Görüşler.....	35
1.1. İnsanların Hayvanlardan Daha Üstün Olduğu Görüşü	35
1.2. Genel Olarak Hayvanların Ahlaki ve Hukuki Durumu	40
2. Bentham Döneminde Hayvanlara Karşı Genel Yaklaşım	43
2.1. Faydacı Düşünce Akımının Hayvanlar Üzerindeki Etkisi.....	47
2.2. Jeremy Bentham'ın Hayvan Haklarını Savunan İlk Filozof Oluşu	51
3. Jeremy Bentham'ın Hayvanlar ile İlgili Görüşleri ve Argümanları	54
3.1. Jeremy Bentham'ın Hayvanlara Karşı Genel Yaklaşımı	56

3.1.1. Hayvanlardan İlk Kez Söz Ettiği, <i>An Introduction to the Principles of Morals and Legislation</i> Adlı Eserindeki Dipnot.....	59
3.1.2. Hayvanlara Yapılan Zulüm İle İlgili Bir El Yazması Eseri.....	67
3.1.3. Bentham'ın <i>Morning Chronicle</i> Gazetesinin Editörüne Yazdığı Mektup	73
3.1.4. <i>Theory of Legislation</i> Adlı Eserindeki Hayvanlar ile İlgili Görüşleri.	75
4. Haz ve Acı Kavramlarının Hayvanlar İçin de Söz Konusu Oluşu	82
SONUÇ	85
KAYNAKÇA.....	89

GİRİŞ

Hayvanların ahlaki ve hukuki statüye sahip oldukları fikrini haklı çıkaran somut bir olgu var mıdır? Bu soruya cevap vermek, filozofların yanı sıra hayvanlara karşı muamelemizle ilgilenen felsefenin haricinde hukukçular tarafından da ele alınması gereken önemli bir ödevdir.

Tarih boyunca ortaya atılmış olan birçok tartışmanın sonucunda, insanlar ve hayvanlar arasında ilkel bir ayrım olduğu kabul görmüştür. İnsanlar için temel olarak kabul edilen akıl, mantık gibi özellikler ve birlikte yönettikleri sosyal yaşam, onları hayvanlardan ayıran ve insan dünyasını hayvan dünyasından farklı kılan bariz olgulardır. Bu ve bu gibi olguların kalıplaşması ve toplumsal kabuller haline gelmesi insan âlemi ile hayvan âlemi arasındaki ayrımın toplumsal düşüncede kalıcı zeminini oluşturmuştur. Bazı dönemlerde bazı düşünürler tarafından bu konudaki ahlaki sorumluluklarımız dile getirilse de daha somut yenilikler günümüze kadar, hatta yaşadığımız zaman dilimi de dâhil olmak üzere çok dikkat çekici olmamıştır. Toplumsal düşünce; hayvanların insanın, hatta toplumsal ve sosyal düzenin dışında olduğu fikrini vurgulama eğilimindedir. Ancak hayvanlar insan yaşamının ve insan deneyiminin ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Ayrıca çağdaş, politik, kültürel ve sosyal yaşamda giderek daha fazla rol oynamaktadırlar.

Kültürel yaşamda hayvanların varlığı uzun bir tarihe sahiptir. Felsefi olarak; hayvanların insan yaşamındaki rolü, on dokuzuncu yüzyılın başlarında kamusal hayatta önemli bir konu haline gelmeden önce, meşgul olduğu zaman dilimi uzun olmasa da düşünürler tarafından yüzyıllar boyunca tartışılmıştır. İnsanların hayvanlar üzerindeki endişeleri kültürel olarak daha kabul edilebilir hale gelmiştir ve bu dönemde Amerika ve Avrupa'da hayvan hakları hareketleri büyümeye devam ederken, hayvan refahını yoğun bir şekilde destekleyen çalışmalar yapılmaya başlamıştır.¹

İnsan-hayvan ilişkisinde ahlaki kaygıların arttığı dönemler çok eskiye dayanır. Fakat bu ahlaki kaygılar hukuka nasıl taşınabilir? Ve hayvanlar hakkındaki

¹ Gary L. Francione, **Animals, Property, and the Law**, Temple University Press, Philadelphia, 1995, s. 43.

bu etik kaygılar zaman içinde yasayı nasıl değiştirir? Hayvanlara yapılan zulüm, ilk kez on dokuzuncu yüzyıl döneminde bir suç olarak kabul edilmeye başlamış ve bunu önleyici yasalar çıkarılmıştır. Bu zulmün suç olarak kabul edilmesi başlı başına çığır açan bir değişikliktir. Bir hayvana kötü muamele etmenin karşılığında cezai sorumluluk tesis edilmesi, hayvanların yasal korumayı hak ettiğinin kabul edilmesi sonucu ortaya çıkan büyük bir gelişme olmuştur. Buradaki sorun, uygun olan yasal çözümün hayvan refahını düzenlemek mi yoksa hayvanlara bir takım haklar vermek mi olduğu çerçevesinde şekillenmiştir fakat hayvanlara haklar tesis edilmesinden vazgeçilmiş ve sadece hayvan refahını arttırmak adına düzenlemeler yapılmıştır.

Hayvanlar için hak kavramı, yasal statülerinin rahatsız edici ve tartışmalı meselesini gündeme getirmektedir. Günümüzde de devam ettiği üzere yasal geleneğimizin her şeyi ‘insan’ ya da ‘insan olmayan’ olarak sınıflandırdığı ve hayvanların varsayıldığı üzere insandan ‘başka’ kategorisinde olduğu aşikârdır. Hayvanlar için bu sınıflandırmanın sonuçlarından biri; ‘insan olmayan’ kategorisindeki cansız ‘şeyler’ gibi onlara sahip olunabilmesi ve sahiplerinin mülkiyet hakkını istediği gibi kullanabilmesidir. Hayvanlar mülk olduğu sürece, onları ve onların çıkarlarını koruma çabaları ciddi sınırlamalarla karşılaşmaya devam edecektir.

Sorun hayvanların mülk olması ise; onları mevcut olan tek kategoriye taşımak, böylece ‘kişiler’ olarak yeniden sınıflandırmak, bariz bir çözüm gibi görünebilir. Ancak zihinsel fonksiyonlarının farklılığından dolayı bizim de katıldığımız görüşe göre bu pek mümkün olmayacaktır. Ayrıca örneğin; kendiliğinden şekillenen ‘kölelik’ kavramındaki köle statüsünde olan varlıklar da insandır ve haliyle kişi olarak kabul edildikleri halde gördükleri muamelelerin nasıl olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Hayvanlara kişilik verilmesi mümkün gibi gözükmesine de, tüzel kişiler gibi onlara da sonradan üretilmiş birer hak sahipliği statüsü tanımak belki de çözüm olarak görülebilir. Hayvanlar için tüzel kişiliğin daha az kapsamlı bir statüsü onların da ahlaki duruşa sahip olduklarını ve belki de insan-hayvan ilişkisini nasıl iyileştirdiğini görmemize yarayabilir. Ancak, sahiplenme özgürlüğünden yoksun olan bu kişilik, hayvanlara yalnızca ilgili yasal hakların

sahiplerinin mülkiyet haklarına sınırlama getireceği ölçüde fayda sağlayacaktır. Aslında bu sınırlamalar, hayvanların mülkiyet durumu korunurken bile mümkündür. Örneğin faydacı teori hayvanların acı çekmeme hakkı olduğunu çok eski zamanlardan itibaren savunmuştur. Ancak hayvanları insanlarla aynı ahlaki seviyeye hiçbir zaman yerleştirmemiştir. Benzer şekilde, on dokuzuncu yüzyılda hayvanlara zulüm suçunun oluşturulması, hayvanlara kötü muamelenin yasal olarak yanlış olmasını sağlamış, ancak hayvanlara yeni bir statü veya yetki vermemiştir. Tüm bu öneriler yerine sadece yasalar insanları sahip oldukları hayvanlar da dâhil olmak üzere onlara insanca muamele etmeye zorlarsa büyük bir çözüm elde edilecektir. Hayvanlara kötü muamele yapmaya devam edenleri yargılamak az da olsa onlara karşı acı çektirmeme yükümlülüğünü yerine getirmeye yardımcı olacaktır.

Doğanın bir bütün olarak nefes alması, ekolojik dengenin bozulmadan uzun yıllar sürdürülebilmesi insanlar kadar bu dünyayı paylaştığımız hayvanların da temel hakkıdır. Bu sebeple yasalar sadece insanlar için değil, çevreyi ve doğadaki tüm canlıları korumak adına da yapılmalıdır. İhtiyaçlarını ve isteklerini bize anlatamayan hayvanların uğradıkları zararlar her geçen gün artmaktadır. Bu yüzden kanun koyucunun bu zararların azalması için yaptırım uygulayacak yasalar yapmasına ihtiyaç vardır. Günümüz çağdaş hukuk sistemlerinde hayvanlara karşı kötü muamelenin doğrudan caydırıcı bir yaptırımı olmadığı gibi, hayvanlar kanunda mal olarak tanımlandıklarından dolayı sadece mala zarar verme suçu kapsamında cezalar uygulanmaktadır. Hal böyle olunca vicdan ve merhamet sahibi olmayan insanların akıl almaz eğlencelerine malzeme olan hayvanların mal olarak kabul edildiklerinden dolayı özellikle de sahipsiz iseler türlü işkencelere maruz kalmaya devam edecek olmaları kaçınılmaz bir gerçektir. Burada hayvanın mal olarak kabul edilmesi bile günümüz düzenlemelerine göre en azından zarar görmemeleri açısından ne yazık ki pozitif bir durumdur. Bu tez çalışmamızda da yönlendirici olgulardan biri olan; birkaç yıl önce sahiplendiği kedisini işkence yaparak öldüren ve videosunu çekip sosyal medyada paylaşan üniversiteli bir gencin mala zarar verme suçu kapsamında cezalandırılması durumudur.² Sonuca bakıldığında ceza almış olması iyi gözükse de;

² <https://www.haberler.com/eskisehir-kedi-olduren-universiteliye-3-yil-hapis-7277072-haberi/> (09.03.2020.)

hayvanın can kaybı yaşaması sebebiyle değil, cezalandırma eyleminin mala zarar verme suçunun oluşması gerekçesiyle yapılması rahatsız edici bir olaydır. Biz bu tezde, hayvanların ahlaki ve hukuki statüsünün temelinde duyarlı varlıklar olmalarının yattığını anlatmaya çalışacağız. Özellikle faydacı teorinin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı dönemlerden bu yana hayvanların da ahlaki olarak düşünülme haklarının olduğunu ve burada önceki dönemlerde oluşmuş olan boşluğun onlara karşı davranışlarımızla nasıl doldurulması gerektiğini inceleyeceğiz. En basit haliyle onlara yapacağımız muamelelerde ahlaki olarak olumsuz kabul edilecek davranışlardan kaçınmamız ve temkinli yaklaşmamız ve onları da ahlaki olarak insanlarla eşit olmasa bile fazlasıyla düşünmemiz gerektiğini örneklerle anlatmaya çalışacağız. Doğru olanın onların da ahlaki birer özne olarak değerlendirilmesi gerektiğinin bilinmesi ve bu konuda yapılan çalışmalara toplumca destek olunması konusunda görüş birliği elde edilmesi adına farkındalık oluşturmaya çalışacağız.

Bu tez çalışmasında; hayvanlar âleminin üyeleriyle olan ilişkimizin felsefi temellerini tarihsel bağlamda kısaca aktardıktan sonra bir hukukçu ve filozof olan Jeremy Bentham'ın görüşleri çerçevesinde o dönemde onların ahlaki ve hukuki durumunu inceleyeceğiz. Tezimizin amacı kişi odaklı çözümler olup Bentham'ın hayvanlar ile ilgili görüşleri üzerinden analizler yapılacağından dolayı hayvanların hukuki ve ahlaki genel durumlarına dair eleştiriler ve öneriler ayrı bir başlık altında incelenmeyecektir. Türkiye'de hayvan hakları, hayvan hukuku ve refahı ile ilgili bu tezde de çokça yararlandığımız başkaca değerli ve yol gösterici çalışmalar mevcuttur.³

Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* adlı ünlü eserinde hayvanlar ile köleleri karşılaştıran bir dipnot yayınlamış ve Peter Singer, Tom Regan gibi ileri dönemdeki hayvan hakları savunucuları tarafından hayvan hakları ve hayvan refahı konusundaki düşüncelerinin araştırılması gereken bir filozof olarak tanınmıştır. Böyle olmasına rağmen Bentham'ın hayvan refahı konusunda adının fazlaca geçmemesi ve ünlenmemesinin sebebi ise hayvanlar ile

³ Bu çalışmalar içinde özellikle bize yol gösteren önemli kaynaklardan biri Dr. Öğretim Üyesi Engin Arıkan'ın yayınlanmış yüksek lisans tezidir. Bkz. Engin Arıkan, **Hayvan Hakları İnsan Hukuku**, Ekin Basım Yayın, Bursa, Eylül 2016.

ilgili belli başlı bir yapıtı olmaması, hayvanlardan dağınık çalışmalarında ara ara bahsetmesi ve hayvanların ahlaki olarak düşünülme hak ettiğine inanmasına rağmen onları bazı hallerde öldürmeyi ve yemeyi meşru görüyor oluşudur. Tüm bu argümanları incelemeyden önce Bentham'ın faydacılıkla şekillendirdiği ahlak ve hukuk felsefesini anlamak gerekeceğinden, iki bölüme oluşan bu tezin ilk bölümünde Jeremy Bentham'ın kim olduğu ve felsefesi hakkında bilgiler vereceğiz. İkinci bölümde ise, hayvanlar ile ilgili fikir ve argümanlarını inceleyecek, onların ahlaki ve hukuki durumuyla ilgili görüşlerini anlatacağız. İlk bölüme geçmeden önce belirtmek isterim ki; bu tezi yazarken yararlandığımız kaynakların içinde bize ağırlıklı olarak yön veren çalışma Chicago Üniversitesi Felsefe Bölümünde Jadran Lee tarafından 2003 yılında yazılmış olan *Bentham on the Moral and Legal Status of Animals* adlı doktora tezidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

JEREMY BENTHAM VE FAYDACILIK PRENSİBİ

1. Jeremy Bentham Kimdir?

İngiliz bir filozof ve hukukçu olan Jeremy Bentham, 15 Şubat 1748 tarihinde bir avukat olan Sir Jeremiah Bentham'ın en büyük oğlu olarak Londra'da dünyaya gelmiş ve 6 Haziran 1832 yılında yine Londra'da ölmüştür. Kendisinden küçük, Samuel adında bir erkek kardeşi daha vardır. Bentham, avukat olan ve yine oğlunun da kendisi gibi başarılı bir avukat olmasını isteyen bir babaya sahip olduğu için her zaman hukuk ile iç içe bir ortamda olmuştur. Ancak babasının mesleğini devam ettirerek avukat olmak yerine var olan hukuk düzenindeki aksaklıklara çareler bulacağına inandığından dolayı bu alanda felsefik çalışmalar yapmayı tercih etmiştir.⁴

Bentham, küçük yaşlardan itibaren ailesine zekâsını fark ettirmeye başladı ve iyi bir eğitim öğretim hayatına sahip oldu. Büyük oğlunun herkesten daha farklı bir mental yapıya sahip olduğuna inanan Jeremiah Bentham, onun iyi bir eğitim görmesi ve herkes tarafından tanınan, başarılı ve üst düzey bir devlet adamı olması için zemin hazırlıyordu.⁵ Bentham ise, babasının bu tutumu sebebiyle onunla iyi bir kişisel ilişki kuramadığından, onun sürekli kendisi için eğitim planları yaptığından ve bunlardan dolayı kendini iyi hissetmediğinden yakınıyordu.⁶ Altı yaşına kadar Latince ve Fransızca dillerini öğrenen Bentham, Londra'daki Westminster kolejini bitirdikten sonra on üç yaşında Oxford Üniversitesi'nde hukuk eğitimine başladı. Öğrenim süreci devam ederken bile zamanının çoğunu hali hazırdaki hukuk düzeninin aksaklıklarına kafa yorarak geçirdi. Öğrenim süresi bittikten sonra buradan başarı ile mezun olarak sonrasında yapacak olduğu hukuki ve felsefi incelemelerinin temelini atmış oldu.

⁴ C. M. Atkinson, **Jeremy Bentham: His Life and Work**, London, 1905, s. 2.

⁵ Atkinson, **a.g.e.**, s. 3.

⁶ Atkinson, **a.g.e.**, s. 4.

İngiliz faydacılık okulunun kurucusu olarak kabul edilen Jeremy Bentham, babasının varlıklı oluşunun avantajını kullanarak ondan kalan mirasla aktif bir çalışma hayatına yönelmesine gerek kalmadan yaşamını sürdürmeye devam etti.⁷ Bentham, 1785 yılında uzun süren bir seyahate çıktı ve bu seyahatte James Mill ile tanışıp dost olduktan sonra görüşlerinde bir takım değişiklikler oldu, bir nevi aydınlanma yaşadı. James Mill sayesinde edindiği bilgiler ışığında faydacılık ilkesine yöneldi ve bu yolda tinsel bilimlerin Newton'u olma isteğini dile getirerek, felsefi varsayımların, fiziki varsayımlara göre gerçeğe daha az yakın olmasını kabul etmediğine karar verdi.⁸ Bentham'ın bu yaklaşımı, on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde ahlaki ve hukuki hayatta hatırı sayılır reformlar yapılmasına ön ayak oldu. Bentham, İngiliz düşünce tarihinde ilk kez felsefi bir okul kurması ile de çağın çok önemli bir düşünürü haline geldi. Bentham'a kadar faydacılık alanında yapılmış olan tüm çalışmaların böyle bir felsefi okul kurma aşamasına gelememiş olması sebebiyle, Bentham'ın çalışmalarının önemi daha da çok ortaya çıkmış oldu.⁹ Faydacılık üzerine böylesine başarılar elde etmesi ve büyük bir çevre tarafından kabul görüşü bu teorinin kabul edilen mucidi olmasının yanı sıra, faydacılığı kendi iç dünyasında benimseyip bu teoriyi aslında kendi yaşam tarzı haline getirmesinden kaynaklanıyordu.¹⁰ Hukukun ne olduğunu anlatma ve aksaklıklarını giderme amacını kendi iç dünyası ile birleştirerek, benimsemiş olduğu dünya görüşünü hukuku kullanarak ortaya çıkarma güdüsüyle hareket etti ve bu sebeple kendisini dinleyip onun görüşlerini benimseyen diğer insanlara da ışık tuttu ve evrensel olarak kabul görmüş oldu.¹¹

İngiltere'de on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyıl hukuki ve siyasi gelişimde büyük rol oynayan Bentham'ın bu alanlarda ileri sürdüğü düşünceler kendi ülkesinde kuvvetli bir etki doğurmuş oldu. Bununla kalmayarak İngiltere dışına da yayıldı ve Avrupa ile Amerika ülkelerinde de duyulmaya başladı, hatta bu

⁷ Ahmet Gürbüz, **Hukuk Felfesi Açısından Yararcılık Teorisinin Eleştirisi**, 2. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, Aralık 2012, s.72.

⁸ Gürbüz, **a.g.e.**, s. 72.

⁹ Adnan Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 2015, s. 32.

¹⁰ Hülya Özkurt, **Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlak ve Hukuk Teorisi**, 1. Baskı, 12 Levha Yayınları, İstanbul, Nisan 2013, s. 3.

¹¹ Özkurt, **a.g.e.**, s. 3.

ülkelerdeki yasa tasarılarının hazırlamasına da önayak oldu. Böylelikle yavaş yavaş tüm dünyada kabul görerek hukuki ilerlemelerin daha hızlı ve sistematik olmaya başlamasının temelleri atıldı.¹² Bentham, hem kuramsal alandaki fikirleriyle, hem de bir reformcu olarak başladığı faaliyetleriyle benimsediği doğrulardan asla ödün vermemesiyle de saygıdeğer bir konum elde etmiş oldu. Bu durum onun daha da güvenilir olmasını ve kendinden emin bir halde reform niteliğindeki düşüncelerine ve savunularına devam etmesini sağladı.¹³ O kadar ki, on dokuzuncu yüzyıl boyunca yapılan hukuk reformlarında Bentham kadar istekli ve tutkulu bir şekilde hareket eden başka bir düşünür daha olmadığı rahatlıkla söylenebilirdi.¹⁴

Bentham, sınırları belli olmayan siyasi çalışmalar yapmaktansa, hukuki ve idari alanlardaki eksiklikler üzerine kafa yormayı tercih ediyordu. Bentham'ın yayımlanmış ilk eseri olan ve bu yaklaşımını en iyi açıklayan *A Fragment on Government* adlı çalışmasıydı. Siyasi çalışmalar yapmak yerine hukuk ve idarenin uygulanışının değiştirilmesi ile ilgilenirken varmak istediği başlıca sonuç ise hukuki ve idari alanlarda akıl ve ahlak ilkeleri ile ilişkilendirilen düzenlemeler öne sürerek, uygulamaların yine akıl ve ahlak eliyle yapılmasını sağlamaktı.¹⁵ Jeremy Bentham, 1776 yılında yayınlanan *A Fragment on Government* adlı eserinde ahlaki ve hukuki görüşlerinden açıkça bahsetmişti. Bu eser, genel olarak Bentham'ın Oxford Üniversitesi'nde öğrenci olduğu dönemlerden tanıdığı hocası Blackstone'un *Commentaries* adlı eserine karşı yazılmış bir eleştiri niteliğindedeydi.¹⁶ Bu kitap sayesinde Bentham, genel olarak İngiliz hukuk düzenine karşı bir duruş sergilediğini açıkça belirtmiş oldu. Bentham Blackstone'un kurulu hukuk düzenini savunduğunu, eleştirel yaklaşmak ve yenilikler getirmek yerine bu düzenin yerli yerinde olduğuna inandığını ve olması gereken hukuk yerine var olan hukuku desteklediğini söyleyerek, onun bir nevi yerinde saydığını anlatmak istedi ve kendi düşünceleri ile düzeltmeler yapması gerektiğini düşündü. Çünkü ona göre hukuk ilminin asıl görevi

¹² Bryan Magee, **Yeni Düşün Adamları**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 223-224.

¹³ Güriz, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹⁴ Güriz, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁵ Mete Tunçay, **Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi Seçilmiş Yazılar-3 Yakın Çağ**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s. 32.

¹⁶ George Sabine, **Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul, Ocak 1997, s. 80.

eleştirel yaklaşarak hukuk düzenindeki aksakları gidermekti.¹⁷ *A Fragment on Government* adlı eserini takip eden çalışmasının adı ise *A Defence of Usury* idi. 1787 yılında yayınlanan bu eserden sonra ise en ünlü çalışması olarak kabul edilen *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* adlı yapıtını 1789 yılında ortaya çıkardı. Daha sonrasında bu yapıtın ikinci bölümü olarak kabul edilen *The Limits of Jurisprudence Defined* adlı çalışmasını ortaya koydu ki, bu çalışma ilk bölümle çok alakalı olmadığı için o dönemde yayınlanmadı fakat Londra’da bulunan University College’da kendisine ait el yazmalarının derlenmesi ile 1945 yılında basıldı. Bentham bu çalışmasında adalet, hukukun sùjeleri, hukukun açıklığı gibi konularla ilgili çözümler yapmıştı. Sonrasında ise 1790 yılında *Draught of a New Plan for the Organization of the Judicial Establishment in France* ve *Discourse on Civil and Penal Legislation* adlı eserleri yayımlandı. 1802 yılında Fransızca dilinde yazmış olduğu *Traité de Législation Civile et Pénale, Theory of Legislation* olarak İngilizce’ye çevrildi. Bu eserde Bentham, fayda prensibini anlatarak bu prensibin Medeni Hukuk ve Ceza Hukuku’na nasıl uygulanması gerektiğini ifade etti. 1809 yılında *Catechism of Parliamentary Reform*, 1813 yılında *A Treatise on Judicial Evidence*, 1817 yılında *Papers upon Codification and Instruction*, 1834’te yani öldükten iki yıl sonra ahlak ilmini haz ve faydacılıkla harmanlayarak anlattığı *Deontology*, 1842 yılında ise yine çok bilinen bir eseri olan *The Book of Fallacies* yayımlandı.¹⁸

Bentham, siyasi otoritenin sosyal bir sözleşme ile ortaya çıktığı görüşünü reddeden düşünürlerden biriydi. Bu görüşün yerine, politik toplumu halkın belirli bir egemenin emirlerine uyma alışkanlığı edinmiş topluluk olarak tanımladı.¹⁹ Bentham’ın bu görüşü birçok kişi tarafından eleştirilip kabul görmese de, o bu düşüncesini savunmaya devam etti. Ona göre, itaat etme alışkanlığının önemli bir rolü vardı. Yeterli sayıda insanın tek bir egemene itaat etmesi durumunda toplumsal egemenliğin en üst düzey mutluluğa ulaşacağına inanıyordu. Ne kadar çok itaatsizlik olursa, o kadar çok karmaşa ve problem çıkacaktı ve bir hükümeti oluşturmak için

¹⁷ Sabine, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁸ Güriz, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁹ Andrea Padovani, Peter G. Stein, ‘The Age of Bentham and Austin’, *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*, 2007, ss. 156-157.

belli bir itaat seviyesi gerekliydi.²⁰ Bununla birlikte, insanlar benimsemediği bir yasaya uymak zorunda kalıyorsa yine toplum düzeninde çatırdamalar meydana gelebilirdi. Bu nedenle, insanlar vicdanını dinleyerek kendi toplumlarının iyiliği adına fedakârlık göstererek uyum sağlamak yükümlülüğü altına girmeliydi ve bunu yapmayanlara bazı yaptırımlar uygulanmalıydı.²¹

Bentham'ın vizyonu, her bireyin kendi kendisinin avukatı olması gerektiğini benimseyen bir inanca dayanıyordu. Bu amaçla, teorik çözümleme yöntemleri yerine uzlaştırmacı yasalar yapılması ve başvuruların bu doğrultuda olması gerektiğini, uyuşmazlıklarda ve dava konularında her türlü delilin her şekilde kabul edilmesini ve en ufak bir doğrudan sapma olayı olmaması için geniş bir yargısal değerlendirme çevresinin olması gerektiğini düşünüyordu. Ayrıca, mahkemelerin daha iyi iş yapabilmesi ve doğru kararlar verebilmesi için hakimlerin ve diğer mahkeme üyelerinin düzenli bir ücrete tabi olması gerektiğini kabul ediyor ve mevcut düzendeki mahkemelerin tüm aksaklıklarının jüri kaynaklı olduğunu savunuyordu.²²

İngiliz hukuk ve siyaset felsefesine büyük katkıları yadsınamaz olan Bentham'ın hukuki ve siyasi görüşlerinin geniş bir kısmı kendisi öldükten sonra özellikle öğrencisi olan John Bowring tarafından yayımlanan ve kendisinin el yazmalarından derlenen yapıtları sayesinde günümüze kadar ulaşmış oldu. Bu çalışmalar arasında en önemlilerinden biri olan *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* adlı eserini, Jeremy Bentham kendisi hayatta iken bir süre bu görüşlerinin açığa çıkmamasını istediği için saklamış, fakat kısa bir zaman sonra ortaya çıkarmaya karar vermişti. Yine basımı kendisinin ölümünden sonra gerçekleşen bu eserde ahlaki, hukuki, siyasi, kısacası her alanda insan mutluluğu odaklı hareket edilmesi gerektiğini anlatmaktaydı. Bu eserden çıkarılan sonuç; Bentham'ın ahlak ve hukuk öğretisinde faydacılık prensibini benimsediği ve onun için en önemli ilkenin 'en büyük sayıda insanın en büyük miktardaki mutluluğu' nu sağlayan faydacılık ilkesi olduğudur. Bentham'a göre, hem ahlakın hem de hukukun ana prensibi olan fayda ilkesi, siyaset ve yasama çalışmalarında değerlendirmeler

²⁰ Padovani, Stein, **a.g.e.**, s. 157.

²¹ Padovani, Stein, **a.g.e.**, s.158.

²² Sabine, **a.g.e.** ss. 89-90.

yaparken de ona esas aldığı bir norm elde ettirdi. Bu sebeptendir ki, demokrasinin olduğu ortamda zaten kişi ve toplum mutluluğunun es geçilmeyeceğine inanan Bentham, toplum eliyle seçilmiş ve itaat edilmesi gereken bir egemen olması gerektiğine bu kadar içten inanıyordu.²³

Bentham, çeşitli alanlarda reform niteliğinde çalışmalar yapmış olsa da onun esas hedefi yaşadığı dönemde, ona asla doyum vermediği için kendi ülkesindeki mevcut hukuk üzerine büyük reformlar yapmaktı. O dönem İngiltere'sinin hukuk düzeni gerçekten Bentham'ı tatmin etmeyecek kadar karmaşıktı. O da bu hedefinde ilerleyerek gerçekten büyük işler başardı ve gerek kendi eliyle gerek etkilediği insanlar sayesinde on dokuzuncu yüzyıl mevcut hukuk düzenindeki neredeyse tüm aksaklıklara dahil olarak çözümler getirmeye çalıştı.²⁴ Bentham, tüm bu kâğıt üzerindeki çalışmalarının gerçek hayata yansımaları için de çok çaba gösterdi. Bu amaç doğrultusunda bu reformlardan halkın da haberinin olmasını sağlamak için maddi manevi tüm külfetlerini tek başına yüklenerek 1824 yılında *Westminister Review* adında bir dergi dahi kurdu.²⁵

Eserlerinin çoğu ölümünden sonra basılan Bentham'ın yaşadığı dönemde arkadaşlarından ve aynı zamanda öğrencilerinden biri olan Etienne Dumont onun Fransızca yazdığı eserlerini düzenleme ve bastırma görevini üstlenmişti. Bu eserlerden birisi *Chrestomathia* idi. Bentham bu yazıda hukuki, ahlaki ve siyasi görüşlerinden farklı olarak eğitim öğretimin nasıl olması gerektiğinden bahsediyordu. Dumont'un düzenleyip çıkarttığı bir diğer eser olan *Constitutional Code* ise onun yasama faaliyetleriyle ilgili görüş ve önerilerini içeren, çalışmalarının en eksiksiz, en kapsamlı eseri oldu ve 1820'den 1832'ye kadar olan yıllarda hazırlandı. Amacı, rasyonel bir anayasa ve rasyonel bir mevzuat sistemi ile yasama faaliyetini uyumlu hale getirmektir. 'En büyük sayıdaki insanın en büyük miktardaki mutluluğu' öğretisi çerçevesindeki fikirleri ile İngiliz reformcularını çok etkiledi.²⁶

²³ Jacob Ben-Amittay, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, 1. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1983, s.229.

²⁴ Francisco Vergara, **Liberalizmin Felsefi Temelleri**, çev. Bülent Arıbaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 71.

²⁵ Güriz, **a.g.e.**, s. 35.

²⁶ Hilda G. Landin, 'The Influence of Jeremy Bentham on English Democratic Development', Ph.D. Thesis, **Iowa Studies in The Social Sciences**, Published by The University of Iowa, 1920, s. 13.

1820 yılında Bentham, yukarıda da bahsettiğimiz John Bowring adında genç bir adam ile tanıştırıldı. Biri yirmi sekiz diğeri yetmiş iki yaşlarında olan bu iki adam, arkadaşlık kurdukları andan itibaren her konuda uyum yakaladılar ve Bowring bir nevi Bentham'ın öğrencisi haline geldi. Bowring bu yaşlı adama yoldaşlık etti ve onun ölümüne kadar on iki yıl çokça zaman geçirdiler. Haliyle bu yakınlık sayesinde özellikle Bentham'ı ve onun eserlerini yazıp düzenlemek için nitelikli hale geldi. Bentham'ın ölümünden sonra Bowring, kendisine yazılan mektupların ve Bentham'ın diğer tüm elyazmalarının düzenlenmesi görevini üstlendi. Bu çalışmanın sonucunda, 1843'te bir biyografi, ardından Bentham ve pek çok yazısının bulunduğu on bir ciltlik bir külliyat ortaya çıktı.²⁷

Jeremy Bentham, küçük yaşlarından itibaren farklı bir iç dünyaya sahipti. Bu sebeptendir ki, düşünce dünyası ve felsefesi çok geniş kitlelere ulaştı. Bentham'ın felsefesi doğal hakları reddetme üzerine kuruluydu, bu da onun bilgiye nasıl ulaşıldığından yola çıkarak elde ettiği bir varsayımdı. Onun gerek herkesten farklı bir şekilde ortaya koyduğu faydacılık prensibini ve gerekse hukuk alanındaki reform niteliğindeki görüşlerini daha iyi anlamak için bilgi teorisi ve varlık felsefesinin temeline bakmak faydalı olacaktır.²⁸

Bentham, çok küçük yaşlarında büyükannesinin evinde kalırken bir takım gerçek dışı varlıklardan korktuğundan bahseder. Kendi deyimiyle hayaletler gördüğünden, yalnız kaldığı zamanlarda ve özellikle geceleri onu başkaları tarafından görülmeyen varlıkların ziyaret ettiğini anlatır. Onun bu zayıflığı evin hizmetçileri tarafından fark edildikten sonra büyükannesinin evinde kaldığı dönem boyunca onu daha da fazla korkutmak için hayalet kılığına giren hizmetçiler tarafından sürekli rahatsız edilir. Küçük yaşlarda başlayan bu korkusu, büyüdükçe de devam eder ve özellikle Oxford'da eğitim gördüğü yıllarda bunun üstesinden gelmesi gerektiğine karar verecek noktaya gelir. Bu sebeple kendi iç dünyasına inmeye başlayan Bentham, onu ziyaret eden hayali varlıkları düşünerek vakit geçirmeye başlar ve sonunda bunların tamamen kendi bilinçaltının bir ürünü olduğunu anlar.

²⁷ Hilda G. Landin, **a.g.e.**, s. 15.

²⁸ Hatice Aslı Çavuşoğlu Aksoy, **Jeremy Bentham'ın Felsefesinde Moral-Hukuk İlişkisi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004, s. 24.

Küçük yaşlarında hayal ürünü ve gerçek varlıklar arasında derin bir ayırım yapmaya başlamış olan Bentham, bir nevi varlık felsefesi hakkındaki görüşlerinin kendi iç dünyasında şekillenmesinin temellerini atmış oldu. Gerçek ve gerçek dışı varlıklar ile ilgili düşünürken harcamış olduğu zaman, Bentham'ın fayda ilkesine yaklaşımlarına da zemin hazırladı. Bentham, faydacı teoriyi benimsedikten sonra babasına yazdığı bir mektupta bu dönemleri için; henüz fayda ilkesi olarak ifade etmediği bu fikirlerinin, ilerleyen zamanlarda üretecek olduğu 'en büyük sayıdaki insanın en büyük mutluluğu' prensibine de yaklaşmasını sağladığından bahsediyordu. Yine aynı mektupta ilerleyen zamanlarda Montesquieu, Beccaria, Barrington ve en önemlisi Helvetius gibi düşünürlerin kendi fikir âlemi üzerindeki etkilerini anlatarak, hayal ve gerçek kavramlarını daha iyi anladığını ve bunu fayda ilkesiyle bağdaştırdığını da ekliyordu.²⁹

Bentham, entelektüel gelişimine dair hiçbir zaman sistematik veya ayrıntılı bir açıklama yapmadı, ancak yaşamı boyunca farklı zamanlarda yazılmış ve çoğu birbirinden bağımsız olan bir dizi dağınık el yazmasından onun bu gelişimine dair bazı önemli noktalar ortaya çıkarılabilir. Bentham'ın bu yazılarında en sık bahsettiği figürlerden öne çıkanlar David Hume, Claude Adrien Helvetius, Joseph Priestley, John Locke, David Hartley, Cesare Beccaria ve Montesquieu gibi düşünürlerdi. Tüm bu diğer düşünürlere olan tutumu gibi David Hume'a olan tutumu da belirsizdi fakat 1776'da yayınlanan *A Fragment on Government* adlı eserinde David Hume'un *A Treatise of Human Nature*'da bahsettiği fayda hesabına gösterdiği özel önem dikkat çeken bir detaydı. Yine Hume'un eseri olan *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*'da da fayda kavramının belli belirsiz anlatıldığından yakınan Bentham, kendi ekolünü oluştururken tamamen farklı bir fayda prensibi oluşturma amacı içindeydi. Bentham, Hume'un yaptığı fayda hesabında bir takım eksiklikler belirledi. Ona göre Hume, yarar kavramını bazen mutluluğa ulaşmak anlamında kullanırken, bazen de ne kadar çok olursa olsun, mutluluğun haz ile ayrılmaz biçimde birbiriyle bağlantılı olduğunu göstermekte başarısız oldu. Hazlar, acılar, arzular, duygular, şefkatler, tutkular, ilgi alanları, erdemler, yetenekler ve diğer içsel olgular arasındaki ilişkiyi

²⁹ Philip Schofield, **Utility and Democracy: The Political Thought of Bentham**, Oxford University Press, 2006, s. 2, C. K. Ogden, **Bentham's Theory of Fiction**, London, 1932, s. 11.

açıklayamamış, yaptığı hesapların hiçbirinde doğru ya da yanlış kriteri verememiş, erdemler arasında düzgün bir ayırım yapamamıştı veya mutlulukla ilişkilerini açıklamamıştı. Bu eksiklikler Bentham'a yol göstermiş oldu ve bu sayede kendi fayda hesabını oluştururken Hume'dan olumsuzlukları düzeltmek manasında da olsa esinlendi.³⁰ Bunun yanı sıra Bentham'ın etkilenmiş olduğu diğer filozoflardan biri olan Helvetius; fayda, mutluluk ve haz ile acı arasındaki temel kavramlar arasındaki bağlantıları açıkça tanımlayan ilk kişi olmuştu. *De Lesprit'te*, fayda ilkesi kavramının pratik kullanımlara uygulanmasına, fayda kavramını mutluluğun haz ve acıyla olan bağıyla ilişkilendirerek başlamıştı. Bu iki filozoftan sonra Bentham, 1769 yılında Priestley'in *An Essay on the First Principles of Government* adlı eserinde 'en fazla sayının en büyük mutluluğu' nu anlattığı ifadeyi keşfetti ve bu anlatım ile bir takım içsel fark edişlere ulaşarak kendi fayda prensibini neyin üzerine kuracağını anlamış oldu.³¹

Bentham'ın varlık felsefesinin ilk adımlarının sonraki hayatına etkilerinden bahsettikten sonra tekrar bilgi ve varlık felsefesinden bahsedecek olursak, onun bilgi kuramının çok kesin bir şekilde; gerçeklikten uzak, fakat gerçekleşme ihtimali yüksek olan olgulara dayandırılarak oluştuğu ifade edilebilir. Açıklamak gerekirse; bir nesnenin ismi, ilk olarak onun ne olduğunu anlatan bir deney tarafından belirlenir. Yani önce isimler vardır, sonrasında yapılan sağlama ve deneylerle bu isimlerin hangi olguları niteledikleri belirlenir.³² Yine Bentham, bilgi teorisinin daha iyi anlaşılabilmesi ve açık olarak anlatabilmek için öncelikle gerçek ve hayali varlık ayrımını somut olarak gösterebilmeyi amaçlamış ve bazı nitelermeler kullanmıştır. Ona göre gerçek bir varlık, duyuyla algılanabilen bedeni, cismi, madde hali olan varlıktır. Bu varlık aynı zamanda sahip olduğu tüm özellikleri sergileme yeteneğine de sahiptir. Bu özellikler bir defada tek başına algılanamamalarına rağmen, o varlık öğrenildikçe beraberindeki özellikler de sindirilmeye başlanır. Örneğin herhangi bir eşya belli bir boyutta değilse, belli bir alanı kaplamıyorsa ve belli bir kütlede değilse o eşyanın var olduğu kabul edilemez. Gerçek varlık tanımını bu şekilde yaptıktan sonra Bentham, hayali varlıkları ise çıkarımsal gerçek varlıklar nitelmesi altında,

³⁰ Schofield, **a.g.e.**, s. 3.

³¹ Schofield, **a.g.e.**, s. 4.

³² Sabine, **a.g.e.**, s. 83.

duyularla algılanamayan fakat varlığı bilinen; yani düşünülebildikleri, zihinde canlanabildikleri için hayali ve soyut olsa da var olduğuna inanılan varlıklar olarak tanımlar. Bu tanımları yapmasını sağlayan da, Locke'un bir kitabını okuması ve orada bahsedilen hayali varlıklar anlatımından çok etkilenmiş olmasıdır. Bu tanımlamalar bize Bentham'ın bilgi kuramının duyularla kavranamayan varlıkları da temel aldığını ve metafizik bir altyapı ile genişletildiğini gösterir.³³

Bentham, insan ruhunun, duyular tarafından algılanmadığını ve bu nedenle de yalnızca çıkarım yapılarak varlığının hissedileceğini belirtir. Ona göre belirli bir çıkarımsal gerçek varlığın varlığına insanı inandıran hisler kanıtlanmamışsa, söz konusu isim gerçek bir varlığı değil, hayali bir varlığı temsil eder. Örnek verilecek olursa; insan duyularının kusurları göz önüne alındığında Tanrı algılanabilir bir varlık değildir ve bu nedenle insan ruhu gibi, çıkarımsal gerçek varlıklar sınıfına atanmak zorundadır. Yine de, bu çıkarımın dayandığı gerekçeyle ikna olmayan ve Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen birçok insan var olabilir. Söz konusu meta insan ruhu olduğunda, herkes tarafından gerçek bir varlık olarak düşünülmesi beklenemez. Ancak insanlar bunun kendilerinde bulunan iradenin, anlayışın, algıların, hafızanın, hayal gücünün ve daha birçok ruhsal varlığın birleşimi olduğuna inanıp hayali bir varlık olarak kabul edebilirler. Fakat söz konusu Tanrı olduğunda, onun gerçek bir varlık olduğunu düşünmek her birey için daha zordur. İnsanların onu insan ruhu gibi hayali bir varlık olarak düşünmesi de beklenemez. Herhangi bir hayali varlık, daha doğrusu varlığı anlaşılmasız olduğu için çıkarımsal bir gerçek varlık gibidir; yani varlığının hiçbir şekilde ispatı olamayacağı için Tanrı'nın varlığına inanmak bireysel bir ikna ya da inanç meselesidir.³⁴

Sonuç olarak, Bentham'ın bilgi kuramına ilişkin bu açıklamalardan sonra onun hayali varlık gerçek varlık ayrımından yola çıkarak kendi düşüncelerine eklediği ve insanı ele almış olan *haz* ve *acı* isimleriyle nitelendirilen iki hayali varlığın insan davranışları ve yönelimleri üzerinde nasıl ve ne derecede etkili olduğunu göstermeye çalışan bir düşünür olduğunu söyleyebiliriz. Bentham'a göre; insanın tüm davranışları hayali varlıklar olan hazlar ve acılar ile yönetilir ve ona göre

³³ Schofield, **a.g.e.**, s. 8.

³⁴ Schofield, **a.g.e.**, s. 17.

hayali varlıklar da somut kavramlar olduğu için aşağıdaki başlıklarda detaylıca inceleyeceğimiz ‘en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu’ öğretisi, bu haz ve acıların hesaplanma yönteminden yola çıkarak elde edilen bir prensip olarak ortaya çıkmış olur.³⁵

2. Jeremy Bentham’ın Faydacılık Prensibi ve Ahlak Anlayışı

Jeremy Bentham, modern faydacılığın kurucu figürü olarak kabul edilir. Bentham’ın faydacılığı; doğru ve yanlış ölçüsünün ‘en büyük sayının en büyük mutluluğu’ olduğu etik bir teoridir. Bentham mutluluğun insanlığın nihai hedefi olduğunu savunarak, mutluluğu insan davranışının ortaya çıkardığı en kıymetli son olarak aktarır ve öznenin mutluluğunun bireysel ve kamusal çabalarla ulaşılması gereken tek iyilik olduğunu iddia eder. Bentham’ın etik teorisi, insan davranışının nedenleri, niyetleri veya eğilimleri ile ilgili çok spesifik bir psikolojik teori etrafında şekillenmiştir. Onun insan doğasıyla ilgili anlatımları, insan davranışının hazı maksimuma çıkarmayı ve acıyı minimize etmeyi teşvik ettiğini açıkça gösterir. Bentham, insanların eylemleriyle kişisel çıkarlarını veya iyiliği hedeflediklerine her zaman inanmıştır. Ona göre tüm insanlık haz arar ve haz üretecek eylemleri takip eder. Böylece; bu amaca katkıda bulunacak tüm güdüler, niyetler veya eğilimler, insan davranışının psikolojik bileşenleri olarak değer ve önem kazanır. Bu tür evrensel bir insan doğası anlayışını ortaya koyan Bentham, ahlaki fikirlerini bu psikolojik zemin üzerine kurmaya devam etmiştir. Başka bir deyişle, Bentham’ın insan doğasına ilişkin öngördüğü şey, etik kuramı hakkında düşüncelerini geniş bir çerçevede tasvir eder.

Bentham’a göre; doğa insanlığı iki egemen gücün, acı ve hazın yönetimine bırakmıştır. Davranışlarımızı yönlendirirken ne yapmamız gerektiğini göstermek ve ne yapacağımızı belirlemek onların görevidir. Bir yandan standart doğru ve yanlışlar, diğer yandan sebepler ve etkiler zinciri yine onların egemenliğine bağlanır. Bizi yaptığımız, söylediğimiz, düşündüğümüz her şeyde yönetenler onlardır. Bu tabiiyetimizden uzaklaşmak için gösterdiğimiz her türlü çaba, yine sadece bu tabiiyeti kanıtlamaya ve kabul etmeye yarayacaktır. Yani bir insan onların

³⁵ Sabine, a.g.e., ss. 83-84.

hâkimiyetinden feragat ediyormuş gibi davranabilir, ancak gerçekte her zaman ve her olayda bu duruma maruz kalacaktır.³⁶ Doğa insanlığı acıya ve hazzı maruz bıraktığından, bu iki egemen güç insanın sadece yaşadığı zamanda ne yapması gerektiğini değil, ileride ne yapması gerektiğini de dikte eder. Durum böyle olunca insanların akıl sahibi oldukları için rasyonel olarak yapmaları gereken tek seçim yaşamlarını doğaya uygun olarak sürdürmeleridir. Rasyonellik analizinde Bentham, anlayışın aksine daha güçlü ve seçkin bir yeti olan iradeyi kullanır. Bentham'ın insan aklının olayları ve faaliyetleri hakkındaki hesabı irade, anlayış, duyu, muhakeme ve benzeri kavramları içerir. Ona göre tüm insan davranışları, irade ve anlayış arasındaki ilişki aracılığıyla şekillenir.³⁷ İnsanın tüm eylemleri acı ve haz kaynaklı talepler sonucu icra edilen eylem sonuçlarının doğal nedenleridir. Böylece korkular ve umutlar, yani hazlar, acılar ya da çıkarlar; irade ve anlayış arasındaki ilişkiden daha önce ortaya çıkan iradeyi etkiler. Bu irade, yapılacak olan eylemi her yönden ele alır ve başarıya ulaşmanın en etkili yollarını arar. Böylece anlayış da, sadece iradenin hizmetinde çalışan ve iradenin talimatlarına uyan bir duyu haline gelir. Bentham anlayışın; iradenin bir hizmetkârı, daha doğrusu kölesi olduğuna işaret ettikten sonra iyi bir yaşantıya sahip olmanın, ancak hazzı yaklaşıma ve acıdan kaçınma arayışı içinde hareket ederek elde edilebileceği sonucuna varır. Davranışımız bu eylem standardına uygunsa, insan doğası ile tutarlıdır. Haz ve acı çifti eylemlerimizin yönünü belirler ve irademize bazı sonuçlar getirir. Anlayıştan ve mantıktan geriye kalan da sadece iradenin talimat verdiği amaçlara ulaşmak için en etkili araçları belirlemektir.³⁸ Bentham sonuç olarak hepsinin ahlakı keyfi ve öznel hale getirdiğini fark eder, çünkü içsel faktörler insan davranışı için standart olarak benimsenmiş olur. Aslında hiçbir insan davranışları için bir dış standart sağlamamaktadır. Ahlaki anlamda ne sağduyu, ne akıl, ne de sempati ahlak için nesnel ve bilimsel bir temel oluşturmaz. Bununla birlikte, acı ve haz tüm insan türüne özgü gerçeklerdir. Ayrıca Bentham'a göre acı veya haz beklentisi davranışın ne olacağını belirleyecekse, o zaman davranışın tek belirleyicisi onlar olmalıdır. Bentham böylelikle ahlakı bilime dönüştürerek, insan davranışını haz ve acı gibi

³⁶ Bentham(2000), **a.g.e.**, s. 14.

³⁷ Ross Harrison, **Bentham: Arguments of the Philosophers**, Routledge, Florence, 1999, s. 202.

³⁸ Jeremy Bentham, **The Book of Fallacies: From Unfinished Papers of Jeremy Bentham**, By a Friend, Published by John and H. L. Hunt, London, 1824, s. 326.

gerçekler açısından inceleyen ve bilimsel, dışsal, nesnel olarak araştırılan objektif bir bilim haline getirilmesi gerektiğine inanmaktadır.³⁹

Bentham'ın rasyonellik tahliline tekrar bakacak olursak, akla atfettiği işlevin oldukça kısıtlı olduğunu gözlemleyebiliriz. Ona göre aklın işlevi, sadece ampirik verileri toplamak ve hesaplamakla sınırlıdır. Aklın arzular ve değerler üzerinde doğrudan bir erişimi yoktur, sadece iradenin önceden belirlemiş olduğu hedeflere ulaşmak için kullanılacak olan en etkili yolda bir nevi verimlilik hesaplayıcısı olarak görevlidir. Bu rasyonalite hesabında doğru davranışın ilk olarak haz ve acı gibi psikolojik bileşenler tarafından tayin edildiği kolayca görülebilir. Bentham eylemlerin kaynakları ve zihnin rolü hakkındaki bu düşüncesini kararlılıkla savunur; çünkü insan eylemini bu şekilde açıklamak nesnel ve evrensel bir zemin sağlar, dolayısıyla kendi ahlaki teorisinin bilimsel bir açıklamasını yapmış olur. Bu açıklama Bentham'ın faydacılığını bir tür bilim ilan etmesini sağlar. Toparlamak gerekirse Bentham'ın psikolojik ve ahlaki görüşü; insan hareketinin her seferinde hazzı en üst düzeye çıkarmaya ve acıyı en aza indirmeye dayanan ve sonucunun iyi olması için haz acı dengesi hesaplamalarının sağlıklı yapılmış olduğu eylemler çerçevesinde şekillenmesi gerektiğini ısrarla vurgular.⁴⁰

2.1. Faydacı Teorinin Genel Tanımı ve Gelişimi

Fayda ilkesi, yukarıda da bahsettiğimiz üzere eylemlerin veya davranışların genel olarak hazzı ve mutluluğu teşvik ettikleri kadar doğru olduğunu ve etkilenen herkes için genel olarak acı üretme eğiliminde oldukları kadar yanlış olduğunu kabul eden on dokuzuncu yüzyıl İngiliz felsefesinde izleri çokça görülen bir prensiptir. Fayda ilkesine göre, fayda sağlayan ve dolayısıyla hazzı arttırmaya yönelik eylemler iyiyken, kayba neden olan ve dolayısıyla acı veren eylemler kötüdür. İyi olarak isimlendirilen şey; insanın haz hissetmesini sağlayan, mevcut hazzı arttıran ya da acıyı azaltan şeydir. Kötü olan ise elbette ki acının artmasına ve hazzın azalmasına sebebiyet verir. Örneğin Bentham'a göre eylemler, çıkarı söz konusu olan kesim için toplam hazzı artırma ya da toplam acıyı azaltma eğiliminde oldukları sürece doğru

³⁹ Sir Leslie Stephen, **The English Utilitarians: Volume I: Jeremy Bentham**, Augustus M. Kelley Publishers, New York, 1968, s. 241.

⁴⁰ Harrison, **a.g.e.**, s. 203.

kabul edilirler. Bir eylemi icra ederken kişi, bu eylemin doğru ya da yanlış olacağına karar verirken eylemin sonucunda ortaya çıkacak olan haz ve acı miktarlarını hesaplamak zorundadır. Bentham burada bir hesap yöntemi oluşturur.⁴¹ *A Fragment on Government* adlı çalışmasının ön sözünde ve içeriğinde de belirttiği gibi bir topluluktaki en yüksek hazzı ve acıdan fazla olması gerektiği için mutluluk dengesini elde etmek adına Bentham, kamu politikası ve bireysel eylem için yol gösterici ilkenin ‘en büyük sayının en büyük mutluluğu’ olması gerektiğini savunur.⁴² Böylelikle genel olarak mutluluğu artıran, bir bütün olarak toplumda acıdansa hazzın baskın olmasını sağlayan politikalar ve yasalar oluşturmak da yasa koyucunun rolüdür. Başka bir deyişle hazzı teşvik etmek ve acıdan kaçınmak, bir nevi yasa koyucunun eylemlerinin sonuçları olmalıdır. Bentham hiçbir zaman fayda ilkesinin kendine ait bir icat olduğunu iddia etmemiştir, her zaman kendinden önce gelen düşünürlerden fazlaca etkilendiğini söyler. Burada kendisine atfettiği görev; düzensiz, üzerinde durulmamış ve önemi kavranamamış bilgiler bütünü bir sisteme oturtarak ilke haline getirmektir. Bentham, insanların bireysel mutluluğun ne olduğu konusunda ortak noktaya varabilecekleri nesnel tek bir ölçüt bulunmadığını düşünür. Yine de ona göre yönetim tarafından insanların farklılıkları daha basit ve daha ölçülebilir bir düzene sokulabilir ve ona göre fayda prensibi; temel inançlar sorunundan ziyade eylemlerin sonuçlarıyla ölçüp tartılabileceğine ve oradan mutlak bir doğruya ulaşılabileceğine inanan bir prensiptir.⁴³ Buna dayanarak, Bentham’ın klasik eylem faydacısı olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bentham bu ilkeyi kendisi yoktan var etmemiştir fakat buraya gelmesi için çokça uğraş vermiş ve azımsanamaz katkılarda bulunmuştur.

İngiltere’de faydacı teorisinin tarihsel gelişimine ilk adımın, Francis Bacon tarafından *yarar öğretisi* adı altında tanımlanarak atıldığı bilinmektedir.⁴⁴ Onu ahlakın tüm manevi değerlerden bağımsız olarak kurulması gerektiği iddiası ile

⁴¹ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi: Cilt 8 Çağdaş Felsefe Bölüm a Yararcılık ve Pragmatizm*, Çeviren: Deniz Canefe, İdea Yayınevi, Ankara, 2000, ss. 15-16.

⁴² Jeremy Bentham, *A Fragment on Government*, Clarendon Press, Oxford, 1891, s. 27.

⁴³ William Ebenstein, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Çeviren: İsmet Özel, Şule Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Eylül 2003, ss. 283-284.

⁴⁴ Wayne Morrison, *Jurisprudence: from the Greeks to Post-Modernism*, Routledge, New York & London, 2016, s. 93.

başlayan ve insanı bencil bir varlık olarak nitelendirerek kendi çıkarlarını gözeterek hareket etmesinin doğal olduğunu benimseyen Thomas Hobbes izlemiştir.⁴⁵ Yine en yüksek faydanın elde edilmesini anlatan öğreti anlamında kullanılan *yarar öğretisi* terimini benimseyen John Langshaw Austin, Hobbes'tan sonra gelmiş ve bu öğreti kendilerinden daha sonra Immanuel Kant tarafından *mutluluk öğretisi* olarak adlandırılmıştır. Bu tanım bazı yerlerde John Stuart Mill tarafından da kullanılmıştır. Bentham ve ondan sonra gelenler de bu deyimini 'fayda ilkesi' olarak adlandırmışlardır.⁴⁶

Faydacılık, aslında kural koyucu bir ahlak anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Çünkü her ne kadar faydacılığın insan doğasını ele alan bir yönü olsa da, insan psikolojisinin yarattığı etkileri kontrol altına almak isteyen bir yapısı da vardır. İnsan için neyin iyi neyin kötü olduğunu, insanların ne yapıp ne yapmamaları gerektiğini ve hatta hayatta hangi nihaî amacın peşinden gitmeleri gerektiğine varana kadar anlatarak insanların ahlaki eylemleri için düzenleyici kurallar koyar. Onun temel problemi en yüksek iyiye nasıl ulaşılacağıdır, neyin doğru olduğunu tartışmaktansa neyin iyi olduğunu tartışmaya dair bir bakış açısı çizer ve iyi olana doğru olan karşısında bir öncelik verir.⁴⁷ Böylelikle faydacılık, ahlaki olarak en değerli olan şeyin mutluluk olduğunu öne sürer. Faydacı teori aynı zamanda insan doğası ile ilgili bir betimleme yapar ve insanların davranışlarının iyiye yönelmesi ve kötüden uzaklaşmasını sağlamak için mutluluğun bir ölçümünü yapmaya çalışır ve bu sebeple de doğalcı bir ahlak anlayışı olarak nitelendirilebilir. Bir eylemin ahlaki olarak iyi bir eylem olması için, o eylemin sonuçları itibariyle etkilediği insan miktarı açısından en fazla miktarda mutluluğu sağlaması gerekmektedir. *Fayda* ya da *En Yüksek Mutluluk İlkesi* olarak adlandırılan bu ilkeye göre, bir eylemin ahlâkî değeri, meydana getirdiği haz miktarı ya da hali hazırda mevcut olan mutluluğa sağladığı katkı miktarı ile ölçülmelidir. Bu teori, anlaşılacağı gibi eylemlerin sonuçları ile ilgilendiği için sonuççu bir teoridir. İnsanların ancak birlikte yaşadığı insanlar ile birlikte ortak bir mutluluk sağlaması sonucunda bireysel mutluluğa

⁴⁵ Carl Joachim Friedrich, **The Philosophy of Law in Historical Perspective**, The University of Chicago Press, Chicago & London, s. 85-87.

⁴⁶ Vergara, **a.g.e.**, s. 27.

⁴⁷ Ahmet Cevizci, **Etiğe Giriş**, Paradigma Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Ocak 2002, s. 190.

ulaşabileceğini öğretir ve eylemlerini sonuçlarını düşünerek iyiye yönelterek icra ettikleri sürece bu mutluluğun uzun süreceğini ifade eder.⁴⁸ Faydacı teorisinin başka bir yönü de genel olarak onu benimseyen tüm düşünürlerin, Bentham'dan başlayarak ahlaki değerlendirmeler çerçevesinde bazı hesaplama yöntemleri kullanması ve etiği nesnel olarak ölçüp tartılabilen rasyonel bir bilim olarak aksettirmeleri sonucu bilimsel ahlakçı olarak kendilerini birer hekim gibi görmüş olmalarıdır.⁴⁹

Faydacılığın 'en yüksek iyi' nin sınırlarının ne olduğuna ve hangi eylem türlerini ve değerlerini içerdiğine göre kendi içinde çeşitleri vardır. Politik olarak siyasî liberalizm ve etik açıdan faydacılıkla adları anılan ve faydacılığın temelini oluşturan hatta kurucusu olarak görülen düşünür Jeremy Bentham, ve bir nevi düşünce ortaklığı yaşadığı arkadaşı John Stuart Mill'in faydacılığına *klâsik faydacılık*, klasik faydacılığın birçok eleştiriyile karşı karşıya kalmasından sonra yirminci yüzyılda George Edward Moore, Hasting Rashdall ve Stephen Toulmin tarafından ortaya koyulan faydacılığa da *çağdaş faydacılık* adı verilmektedir. Ayrıca Bentham'ın iyiliği haz ve haz veren şeyler ile özdeşleştiren faydacılığına *hazcı faydacılık*, Mill'in iyi ve doğru olanı mutlulukla özdeşleştiren tavrına da *mutlulukçu faydacılık* denir.⁵⁰ Faydacılık ile ilgili başka tür bir sınıflandırma da Tanrı'nın emrettiği ve yasakladığı şeyleri fayda ilkesine uyarlayarak eylemlerin nasıl olması gerektiğini belirleyen *teleolojik faydacılıktır*. Yine İngiliz bir düşünür olan William Paley'in ortaya attığı bu görüşe göre, kendi çıkarlarımızı gözettiğimiz kadar başkasının çıkarlarını da gözetme sorumluluğu Tanrı'nın bize bir emridir ve buna müteakip toplumsal fayda ile bireysel fayda birbirinden ayrı olarak düşünülemez. Bir de *olumsuz faydacılık* vardır ki; iyi ve doğru olan eylemin en fazla sayıda olan insanın en yüksek miktarda mutluluğu olduğunu değil de genel olarak acı ve mutsuzluğu azaltan eylem türü olduğunu savunmaktadır. Faydacıların çoğu, insanlar tarafından iyi olarak nitelendirilen birçok olgu olduğunu ve iyiliğin sadece haz ve mutluluk ile sınırlandırılmaması gerektiğini savunmuş ve bu tarz görüşleri eleştirmiştir. Bu eleştiriler ışığında da G. E. Moore farklı bir tarz benimsemiş ve ortaya *ideal faydacılık* olarak adlandırılan tür çıkmıştır. Bu görüşe göre insan

⁴⁸ Cevizci, a.g.e., s. 191.

⁴⁹ Cevizci, a.g.e., s. 192.

⁵⁰ Cevizci, a.g.e., s. 192.

kendine göre kıymetli gördüğü ve bir değer taşıdığına inandığı herhangi bir şeyi ya da deneyimi bularak da mutlu olabilir. Bu şeyler bilgi veya özgürlük gibi zaten tek başına iyi olan ve haz ve mutlulukla bağdaştırılması gerekmeyen şeylerdir; yani yegâne amaç hazza ulaşmak ve mutluluğu yakalamak yerine onlara giden araçlarda da iyiyi bulabilmektir.⁵¹

2.2. Bentham'ın Faydacılık Prensibi ve Argümanları

Yukarıdaki başlıklarda da incelediğimiz üzere, Bentham'ın faydacılık prensibi ahlakın en üstün ilkesi olan mutluluğu maksimize etmek ve acıdan kaçınmak üzerine kuruludur. Yani Bentham faydacılık ile bir nevi hazzı ve mutluluğu üreten ve acıyı engelleyen şeyi kasteder. Bu ilkesine Bentham şu şekilde ulaşmıştır: Hepimiz haz ve acıyı hisseden, yaşayan varlıklarız ve hepimiz hazzı arar, acıdan kaçırız. Faydacı teori de bunu onaylar ve gerek ahlaki gerek siyasal düşüncenin temeline bunu koyar. Faydanın maksimuma ulaşması için çaba göstermek sadece bireylerin değil, aynı zamanda kanun koyucuların da görevidir. Hangi kanunların yasalaşacağına karar verirken tüm insanların mutluluğunu maksimize edecek olan noktalarda yoğunlaşılması gerekir. Peki, bu önermelerden etkilenecek özne olan toplum ne anlama gelmektedir? Bentham toplumu onu oluşturan bireylerin tümünden oluşan yapay bir vücut olarak atfeder. Bu nedenle kanun koyucular yeni kanunları tasarlarırken elde edilecek olan tüm fayda toplamalı ve tüm maliyet çıkarıldığında bu yasa alternatiflerinden daha fazla mutluluk üretecek mi üretmeyecek mi öncelikle buna bakmalıdır.⁵²

Belirttiğimiz üzere Bentham fayda prensibine göre icra edilen eylemi; etkilediği nüfus üzerinde hazzı arttırdığı ve acıyı azalttığı sürece iyi, hazzı azaltıp acıyı arttırdığı sürece kötü olarak ifade etmişti. Buna göre faydacılık prensibini benimseyenler, erdemli bir eylem olarak adlandırılrsa bile o eylem icra edildiğinde etkilenenler açısından acıyı arttırdığı takdirde, muhtemelen eylemi erdemsiz olarak nitelendirebileceklerdir. Benzer şekilde erdemsiz olarak nitelendirilebilecek bir

⁵¹ Cevizci, a.g.e., ss. 192-193.

⁵² Michael J. Sandel, **Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?**, Çeviren: Mehmet Kocaoğlu, 6. Baskı, Eksi Kitaplar, Mayıs 2018, s. 55.

eylem de hazzı arttıran bir etkiye sahipse kendileri tarafından meşru kılınabilecektir.⁵³

Jeremy Bentham, fayda ilkesini ilk olarak Joseph Priestley'in bir eseri olan *Essay on the First Principles of Government*'ı okurken bulduğundan bahsetmektedir. Priestley genel olarak devletin işleyişini anlatırken yegâne amacın o devletin üyelerinin en yüksek miktardaki mutluluğu olması gerektiğine değinmişti. Fakat Bentham ondan etkilenmemiş olsa da Francis Hutcheson daha öncesinde zaten mutluluğa götüren eylemin en iyi eylem olduğuna dair bir tanım yapmıştı. Yine suçlar ve cezalar ile ilgili olan *Dei Delitti e Delle Pene* adlı çalışmasında Cesare Beccaria da en büyük sayı arasında paylaştırılan en büyük miktardaki mutluluğa sebep olan eylemin en iyi eylem olduğuna dair görüşünden bahsetmişti. David Hume'u da atlamamak gerekirse; o da felsefesinde yarardan, özellikle kamu yararından bahseden bir düşünürdü.⁵⁴ Ve Bentham'ı fazlasıyla etkileyen Helvetius da faydacı ahlak öğretisini ve bunun topluma uygulanmasını anlatan öncülerden biriydi. Kısaca, Bentham fayda prensibini icat etmemişti, ancak düzensiz olan tüm gelişmeleri derleyip kendi fayda hesabını oluşturmuş ve böylece faydacılığın kurucusu olarak kabul edilmişti.⁵⁵

Bentham'a göre tüm insanlar fayda ilkesini benimsemeli ve eylemlerini icra ederken ona göre davranmalıdır. Bir insan fayda ile çatışmaya başladığında bu çatışma zaten fayda ilkesinden kaynaklı sebepler sonucu meydana gelir ve hatta insan bu çatışmanın farkında olmaz. Aslında tüm bu anlaşmazlıklar, fayda ilkesinin kendisi ile ilgili değil, hazzın nasıl en yüksek seviyeye ulaştırılacağı ve acının nasıl en alt seviyeye indirgeneceği ile ilgilidir. Bentham'a göre insan dünyayı hareket ettirebilir fakat önce dayanması gereken başka bir dünya bulmalıdır ve ona göre bu tek dünya fayda prensibidir.⁵⁶ Fizik dünyasında deney ne ise, ahlak dünyasında da gözlem odur ve insanlar birlikte yaşadıkları süre boyunca birbirlerinin çıkarlarını düşünerek hareket etmek zorundadır. Örnek verecek olursak faydacı mantığın

⁵³ Jeremy Bentham, **Yasamanın İlkeleri**, Çeviren: Barkın Arsal, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2011, ss. 3-4.

⁵⁴ W. R. Sorley, **History of English Philosophy**, Cambridge University Press, 1951, s. 219.

⁵⁵ Copleston, **a.g.e.**, s. 10.

⁵⁶ Sandel, **a.g.e.**, s. 60.

somutlaştırıldığı bir plan olarak Bentham'ın düşkünler evi kurmak isteğini ele alabiliriz. Bu plana göre sokaktaki dilenci miktarı azalacak ve haliyle yoksulluk yönetimi gelişecekti. Bentham sokaklarda onlarla karşılaşmaların mutluluğunun iki şekilde azaldığını gözlemledi. Merhametli kişiler için duygusal bir acı, merhametsiz hatta acımasız olanlar için de iğrenme hissi yaratacağından dolayı dilencileri sokaklardan alıp bir düşkünler evine yerleştirmenin iyi olacağını düşündü. Bu arada Bentham tabii ki dilencilerin faydasını ihmal etmedi ve onlar için de düşkünler evinde çalışmanın daha iyi olacağını düşündü. Fakat bazı dilenciler sokakta dilenmek ile daha mutlu oluyorlardı, bazıları ise düşkünler evinde olmak ile. Tüm bu ihtimaller dâhilinde halk tarafından hissedilen toplam acı dilencilerin bir kısmının düşkünler evinde çalışmakla hissettiği acıdan daha fazla olduğu için fayda ilkesine göre yapılması gerekenin onların düşkünler evinde yaşaması olduğuna karar verdi.⁵⁷

Bentham yukarıdaki paragrafta verilen örnekte de olduğu gibi, faydacılık prensibinin merkezine toplumsal faydayı azaltan problemleri çözmek ve genel refahı arttırmak hedeflerini koymuştu. Bu bağlamda tüm eylemlerin fayda ilkesi çerçevesinde icra edilmesi ve ahlaki olarak tüm ilkelerin bu ilke ile bağdaştırılması gerektiğine inanıyordu. Mesela Bentham, çilecilik ilkesi ile sempati ve antipati ilkesini diğer tüm rakip hukuk ve ahlak kuramlarının ait olduğu iki kategori olarak tanımlar. Bunu kabul etmediğini ve neden kabul etmediğini açıklamak için, sadece fayda ilkesine olan aykırılıklarını kanıtlamak zorunda olduğunu savunur. Bentham, bir ilkenin fayda ilkesi ile çatışabileceği iki durumdan bahseder: Bir ilke fayda ilkesi ile ya her zaman çatışır, ya da sadece bazı zamanlarda çatışır. Örneğin; insanların mutluluğu azaltan eylemleri onaylaması gerektiğini savunan çilecilik ilkesi fayda ilkesi ile her zaman çatışan bir ilkedir. Manevi hedeflerin peşinde koşma yolunda kendini feda eden dindarlar ve ahlakçılar, genellikle çilecilik ilkesine bağlı kalırlar. Sempati ve antipati ilkesi ise bazen fayda ile çatışır, bazen de çatışmazdı. Bu ilke de bireylerin eylemleri onaylama ve onaylamama kararlarını verirken sadece kendi duygularına ve hislerine göre hareket etmesi gerektiğini savunurdu. Bentham, sempati ve antipati ilkesine uymanın, ahlakın bir bireyin sevdiği veya sevmediği şeye bağlı olduğunu söylemek olduğunu anlatır. Sempati ve antipatinin bencillik, zulüm

⁵⁷ Sandel, a.g.e., s. 61.

ve hoşgörüsüzlük için bir maske olduğunu iddia ederek devam eder. Bu sebeplerle, bu ilkelerin yasa yapımında uygulanması, toplumun çıkarlarına değil yasa koyucuların veya yöneticilerin özel çıkarlarını destekleyen yasaların yapılması ile sonuçlanmıştır. Buna karşılık, fayda ilkesine bağlı bir kişi en büyük sayının en büyük mutluluğunu teşvik eden yasalar üretmek için fayda ve maliyetleri ölçerken en doğru hesaplama yöntemini kullanacağından bu tarz sorunların önüne geçilebilecekti.⁵⁸

Bentham, fayda temelli ahlak ve hukuk anlayışını şu üç ilkeye dayandırır:

1. Bireyin hazlarına ekleme yapıldığında toplam haz miktarı acılarına ekleme yapıldığındaki toplam acı miktarından büyük ise bireyin mutluluğu artmıştır.

2. Bireylerin çıkarları, bir arada yaşadıkları toplumun çıkarlarını meydana getirir ve dolayısıyla bireylerin haz miktarları acı miktarlarından fazla olacak şekilde artmışsa toplumdaki genel mutluluk oranı da artmıştır.

3. Tüm eylemler icra edilirken yukarıdaki iki madde göz önüne alınarak oradaki varsayımların hayata geçip geçmediği belirlenirken sadece fayda ilkesine başvurulmalıdır.⁵⁹

2.2.1. Ahlakın Fayda İle İlişkilendirilmesi

Jeremy Bentham, ahlakı fayda ile ilişkilendirirken insanın farkında olmasa bile yaratılışı gereği fayda ilkesine göre hareket ettiğine inandığını söylemektedir.⁶⁰ İnsan davranışlarını gözlemlediğimizde hareketlerin çıkış noktasında göze çarpan ilk şeyin fayda olduğunu belirtir. Böylesine geniş bir hal, fayda ilkesini ahlaki olarak ölçüt haline getirmek için fazlasıyla yeterli bir sebeptir. Bentham'a göre bir eylemi değerlendirirken ölçüt alınacak tek ilke faydadır, geri kalan tüm ilkeler yanlış sonuçlar verecektir.⁶¹ Bentham, bu ölçütün hükümet eli ile uygulanması gerektiğini düşünmektedir ve 1822 yılında *Constitutional Code* adlı eserinde hükümetin nihai

⁵⁸ Bentham(2000), **a.g.e.**, s. 19.

⁵⁹ Özkurt, **a.g.e.**, s. 32.

⁶⁰ Bentham(2000), **a.g.e.**, s. 16.

⁶¹ Gürbüz, **a.g.e.**, ss. 84-85.

amacını en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğunu sağlamak olarak tanımlamıştır.⁶²

Bentham, mutluluk analizini yaparken; mutluluğu haz fazlalığı veya acı yokluğu olarak tanımlar ve mutluluğu iyiyi isteme, haz alma hakkı gibi ahlaki kavramlarla sınırlar.⁶³ Ancak erdem, itaat, zorunluluk ve yükümlülük gibi ahlaki kavramların varlığını inkâr etmez. Bununla birlikte ona göre, hiçbirinin fayda ilkesinden ayrı olarak düşünüldüğü sürece kendi içlerinde bir değeri yoktur ve davranışlarımızı faydaya göre belirlemek hepimizin esas görevidir. Örneğin; erdemi faydaya bağlı ahlaki bir kavram olarak tanımlar. Erdem, fayda açısından gerçek ilgimizin ne olduğunu bilmemizi sağlar ve toplumsal fayda üzerinde büyük rol oynar. Bentham ayrıca spekülasyon, batıl inanç ve metafizik gibi fayda dışındaki ilkelere ve öğretilere uygun hareket etmeyi öneren ahlaki teorileri saçmalık olarak görür ve kınar; çünkü sadece en büyük sayının en büyük mutluluğunu isteyen fayda ilkesi çoğunluğun mutluluğunu mümkün kılar.⁶⁴ Bentham, öte yandan fayda ilkesinin kötülüğe yol açtığını düşünen birçok düşünürün bunu sadece ilkenin yanlış uygulamalarını gözlemledikleri için yaptığını savunur. Tutkunun etkisi altındaki birçok bireyin, eylemini icra ederken ortaya çıkan hatırı sayılır acılar hakkında bir farkındalık hissetmeden direk haz aldıkları doğrudur, fakat fayda ilkesi bu değildir. Bireysel haz değil toplumsal haz önemlidir. Benzer şekilde, bir kişi kendisine fayda sağlamak için başkalarına düşünülemez zararlar getiren şeyler yapabilir. Bununla birlikte bu tür eylemlerden dolayı fayda ilkesi suçlanmamalıdır; çünkü bu tarz sorunlara yol açmak, hareketin sonuçlarının eksik ve yetersiz değerlendirilmesinden kaynaklanır.⁶⁵ Aslında Bentham için hesaplanabilir olmanın bu karakteristik özelliği, faydayı objektif ve bilimsel bir prensip haline getiren şeydir. Faydanın gerçekten ölçülebilir olup olmadığı aşağıda ele alınacaktır ancak cevap ne olursa olsun, yararın ölçülebilirliğinin ve tarafsızlığının Bentham'ın faydacı ahlakının çekirdeği olduğu unutulmamalıdır.

⁶² J. H. Burns, 'Happiness and Utility: Jeremy Bentham's Equation', *Utilitas*, Vol. 17, No. 1, Cambridge University Press, March 2005, s. 56.

⁶³ Robert L. Arrington, *Western Ethics: An Historical Introduction*, Blackwell Publishers, Massachusetts, January 6, 1998, s. 316.

⁶⁴ Bentham(1891), *a.g.e.*, s. 154.

⁶⁵ Arrington, *a.g.e.*, s. 322.

Daha önce de belirtildiği gibi, Bentham ahlakı bir bilime dönüştürmeye çalışır ve ona göre bilimin gerçeklere dayanması gerekir. Gerçek şeylerin de ortak bir ölçme yöntemi olmalıdır. Acılar ve hazlar gerçektir. Mutluluk ya da fayda, nihai insan davranışının amaçladığı gibi tespit edilirse ve fayda; üretilen acı/haz ile ölçülürse bu, her davranış için her zaman ortak bir tahlilin var olduğu anlamına gelecektir. Bu nedenle, hem ahlaki düşünürler hem de yasa koyucular bu bilimsel fayda hesaplamasına itiraz etmemeli ve insan davranışını fayda doğrultusunda şekillendirmeye katkıda bulunmalıdırlar, aksi takdirde iyimser çabaları kaçınılmaz olarak keyfilik ve aşırı öznellik ile sonuçlanacaktır.⁶⁶ Ahlakı bir bilim olarak sistemleştirmekte ısrar eden Bentham, haz ve acı gibi bilimsel olarak gözlemlenebilir bir temele dayanmadıkları için diğer tüm ahlaki teorileri spekülasyon ve saçmalık olarak mahkum eder. Ahlakı duyu, sağduyu, doğa yasası, anlayış, şeylerin uygunluğu, doğal adalet, doğal eşitlik, akıl yasası, iyi düzen, her biri Bentham'ın iddia ettiği gibi sempati ve antipati ilkesi gibi yok edilebilecek teorilerdir. Çünkü ona göre faydadan elde edilen hesap bütün hepsinin ulaşacağı her amacı karşılayabilir.⁶⁷

Bentham, haz ve acıların bireyi ve dolayısıyla toplumu yöneten iki egemen güç olduğunu ifade ettikten sonra haz ve acının değerinin nasıl ölçüleceğine, eylemlerin sonuçlarında meydana gelecek kâr zarar dengesinin nasıl hesaplanacağına da kafa yordu ve *Felicitific Calculus* olarak isimlendirdiği bir hesaplama yöntemi geliştirdi. Eğer fayda objektif ve bilimsel bir şeyse, o zaman ölçülebilir olmalıdır. Bu yüzden Bentham'ın hedonizmi niceliksel olarak tasvir edilir. Olası eylemlerinin sonuçlarını inceleyerek, acı ve hazların miktarı belirlenebilir. Haz ve acıların hesabı ona göre tüm ahlak ve mevzuat ürünlerinin temelini oluşturur. Fakat bu hesap, ahlaki felsefeye teorik bir katkı olarak atfedilmedi, sadece kendi teorisinin bir nevi sağlamasını yapmak için kullanılması yeterli oldu. Bentham, ürettiği bu yöntemin yanılmaz olduğunu düşünüyordu ve iyi yasaları kötü olanlardan ayırt etmenin, uzun ömürlü olmasının ve sorunuz işleminin hem teorisyen hem de reformcu olarak tek

⁶⁶ Stephen, **a.g.e.**, ss. 242- 243.

⁶⁷ Bentham(2000), **a.g.e.**, s. 13.

yolu olduğunu kabul ediyordu. Ancak daha sonra bu yöntemle güvenilemeyeceğini düşünen faydacılar bu hesabı yavaş yavaş terk etti.⁶⁸

Bentham'ın hesabına göre, her acı veya haz, miktarları bakımından farklı yönlerde sahiptir. Bazı zevkler hafif olabilir, diğerleri ise daha yoğun. Bazılarının süreleri değişebilir, bazıları ise belirsizlik ve belirliliklerine göre değişkenlik gösterebilir. Dolayısıyla, kişi kendisine açık olan iki eylem alternatifini arasında karar vermek istiyorsa, her bir eylemin sonuçlarının olası faydalarının matematiksel bir hesaplamasını yapabilir ve hangi eylemin ürettiği fayda (haz/acı) açısından daha değerli olduğunu öğrenebilir. Örneğin; sadece kendi faydasına hareket ettiği düşünülen bir kişi için hissettiği haz veya acı değeri, aşağıdaki koşullara göre daha fazla veya daha az olacaktır:

1. Yoğunluğu.
2. Süresi.
3. Kesinliği veya belirsizliği.
4. Uygunluğu veya uzaklığı.⁶⁹

Bentham, *An Introduction to The Principles of Morals and Legislation* adlı eserinde yukarıda saydığımız dört kıstas ve çok daha fazlasını bireyler ve topluma uyarlayacak şekilde fazlasıyla ayrıntılı olacak şekilde incelemiştir. Hepsini tek tek incelemek yerine anlatacağımız genel konudan sapmamak adına psikolojik veriler olan haz ve acı üzerinde derin bir hesap yöntemi oluşturmuş olduğunu bilmemiz yeterli olacaktır.

Bentham, birlikte yaşayan insanların her türlü faaliyet alanında birbirlerinin çıkarlarını gözetmeleri gerektiğine inanıyordu. Çünkü ancak bu şekilde toplumsal refah seviyesi artabilirdi. İnsan ilişkilerinin özelliklerinden genelde kendini ilgilendiren davranışlar için bireysel eğilim gösterme sadece biriydi. Dolayısıyla gerek ticari hayatta gerek sosyal hayatta insanların orta yolu bulmaları için çözümler

⁶⁸ Mary Warnock, *Utilitarianism and On Liberty: Including Mill's 'Essay on Bentham' and Selections from the Writings of Jeremy Bentham and John Austin*, Second Edition, Blackwell Publishing, 2003, s. 8.

⁶⁹ Bentham(2000), *a.g.e.*, s. 31.

üretilmesi gerekliydi.⁷⁰ İnsanların niyetlerinin iyi olduğu hallerde zaten sorun çıkmayacaktı. Fakat kötü olan bir niyet, davranışa aktarıldığında çok olumsuz sonuçlar doğurabilecekti. Yine sonuç odaklı yaklaşımı benimseyen Bentham, iyi olan niyet acıyı önleme eğilimdedir, kötü olan ise acıyı artırma ve bu durumdan zevk alma eğiliminde olur diye anlatır. *An Introduction to The Principles of Morals and Legislation*'da bir saikler tablosu oluşturur ve bu saiklerin her durumda; iyi ya da kötü olanın sonucunun ne olduğunu göstermeye çalışır. Örneklerinden birinde, radikal olarak farklı iki vakayı tartışır. İlkinde bir insan, yönetimde bir yer kazanmak için, o konumun mevcut s"ahibini zehirler. İkinci durumda ise, aynı adamın işini iyi yapmaması sebebiyle o konumdan uzaklaştırılması gerektiği, fakat bunun yasal olarak yapılamaması sebebiyle o kişiyi ortadan kaldırma planı örneği vardır. Bentham, saikin her iki durumda da aynı olduğunu beyan eder. Yine de ilk durumda cezai ve kötü olarak hesaplanır; ikinci durumda ise izin verilebilir ve hatta övgüye değer bir hareket olarak yorumlanır.⁷¹

Sonuç olarak Bentham'ın faydayı ahlak için benzersiz ve temel olan bilimsel, nicel ve nesnel bir ilke olarak tanımladığını görüyoruz. Ona göre faydanın içsel iyiliği o kadar açıktır ki, aptal ve sapkın olanlar bile hayatlarındaki bu egemenliğini inkâr edemezler. Tarih boyunca ahlakın ilk prensiplerine dair birçok teori olmasına rağmen, nesnel ve evrensel bir temele sahip olan sadece faydadır. Sağduyu, ahlaki anlam, doğal hukuk gibi teoriler ahlakta görecelilik ile sonuçlanırken, fayda ilkesi herhangi bir zamanda herkes için nesnel bir zemin sağlar. Bentham, teorisinin kesinliğine ve yanılmazlığına o kadar inanıyor ki, faydayı 'üzerinde durduğumuz dünya' olarak tasvir ediyor ve bir insanın dünyayı hareket ettirmesinin mümkün olup olmadığını soruyor. Bentham'ın kendine olan güvenini ve kibrini yansıtan cevabı da oldukça kısa ve basittir: Evet; hareket ettirebilir ama önce dayanacak başka bir dünya bulması gerekir.⁷²

⁷⁰ Ross Poole, **Morality and Modernity**, Routledge, London & New York, 2005, s. 6.

⁷¹ Bentham(2000), **a.g.e.**, s. 89.

⁷² Bentham(2000), **a.g.e.**, s. 16.

2.2.2. Hukukun Fayda İle İlişkilendirilmesi

Bentham'ın yaşadığı dönemde hukuki durumun nasıl olduğuna bakmak onun yapmak istediği reformların kaynağının ne olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır. İngiliz hukuku o dönemde *Common Law* geleneği altında yürütülen bir hukuk sistemiydi. Türkçesi Geleneksel Hukuk olan bu hukuk sisteminde İngiliz Kraliyet Mahkemelerinin zamanla geliştirdiği geleneklere göre şekillenen, hâkim kararlarından oluşan yasalar kullanılmaktaydı. Yine bu dönemde hukuk sistemine Bentham'ın şiddetle karşı çıktığı doğal hukuk öğretisi hakimdi. Doğal hukuk öğretisine göre insan doğuştan birtakım haklara sahip olarak dünyaya gelir ve bu hakları ona kimse vermiş değildir, o bunlara zaten sahiptir. Özellikle Bentham'ın Oxford'da geçen öğrencilik yıllarında kendisinden ders almış olduğu William Blackstone doğal hukuk ve doğal hakları şiddetle savunmaktaydı. Bentham bu dönemde bu karşıtlığını dile getirecek yazılar yazmaya başlamış ve olması gereken hukuk düzenine ilişkin çalışmalarının temelini atmıştı. Bentham'ın doğal hakları ve doğal hukuku bir avuç saçmalık olarak nitelendirmesi ve böylesine kesin bir şekilde kınaması ne kadar doğrudu bilinmez ancak, kendi faydacı teorilerini geliştirirken insanın zaten var olan hislerine ve haklarına değinmesi de gözden kaçmamaktaydı.⁷³

Bentham, geleneksel hukuk sisteminin fayda ilkesine dayanan yasal bir sistemle değiştirilmesi gerektiğini savunurken, yasal sistemde sert ve ani bir reformun kötü sonuçlara yol açabileceğini fark etti. Çünkü toplumda endişe duyulan dört temel beklenti tespit etti ve bunlarla ilgili endişelerin dikkate alınması gerektiğini düşündü. Bu beklentiler güvenlik, eşitlik, geçim ve zenginlik beklentileriydi. Bu dördünden ne kadar fazla miktarda olursa mutluluğun toplamı da o kadar büyük olacaktı ve Bentham'a göre yasa koyucular yasa oluştururken bu dört temel endişeyi baz almalıydı. Bentham'a göre bu beklentiler birbirleriyle çatıştığında güvenlik ve geçim beklentileri zenginlik ve eşitlik beklentilerinden önce gelmeliydi. Mesela yasama organının bireylerin üretim yaparlarken güvenliklerini sağlaması ve ürettikleri ürünleri koruması çok önemliydi. Güvenlik ve geçim, bireylerin hayatta

⁷³ Graham J. Costello, **Natural Law and Natural Rights in Nineteen Century Britain**, Ph.D Thesis, School of Philosophical and Historical Inquiry, Faculty of Arts and Social Sciences, University of Sydney, Australia, 2014, s. 26.

kalmalarını sağlayan temel beklentilerdi. Ancak zenginlik oluşturulursa, geçim kaynakları bollaşır ve güvenlik de arttırılabilirdi. Ayrıca eşitlik tesis edilirse de, geçim ve güvenlik yaygınlaşacağı için toplumun genel mutluluğu artacaktı. Dolayısıyla güvenlik ve geçim hayatta kalmak için temel ihtiyaç, zenginlik ve eşitlik de koruyucu ihtiyaçtı.⁷⁴

Faydacı teoriye göre yasama organının rolü, kişisel süreklilik ve tutarlılığın temel koşulları etrafında bir kişisel haklar sistemi oluşturmaktır. Bu tür haklar kişi için güvenlik, mal varlığı, hayat şartları ve itibardır. Bentham'ın faydacılıkta birbirinden ayrı görmediği iki kavram ise güvenlik ve beklentidir. Beklentiler sosyal etkileşimleri düzenleyen normlara ve kurallara bağlı olduğu için hukuk, beklentileri düzenlemek için birincil kaynak olmuştur. Beklenti, kişisel süreklilik ve tutarlılık koşullarını sağlar ve dolayısıyla menfaat oluşumunun temel koşuludur.⁷⁵ Kanunun temel amacı toplumda güvenliği yaratmak ve korumaktır ve bu nedenle hukuk, mal sahibi olma ve diğer mal kaynaklı beklentileri ortaya çıkarır. Bentham, bir bireyin sahip olduğu veya sahip olması gereken her şeyin, gönüllü olarak elinden çıkarmadığı veya değiştirmedığı sürece sonsuza dek kendisine ait olduğunu düşündüğünü söyler. Bu şekilde sahip olma, her bireyin beklentilerinin temeli haline gelir.⁷⁶ Beklentileri dâhilinde güvende olan her birey Bentham'ın hukuk teorisinin merkezinde yer alır. Bir bireyin malına yapılan saldırı, diğer tüm mal sahibi bireyler arasında kendi başlarına da gelebileceği düşüncesiyle bir korku yaymaktadır. Bentham bu tür hisleri tecrübe kaynaklı türemiş his olarak adlandırır. Ona göre böyle haller, eşya kaynaklı beklentiler sebebiyle hayal kırıklığı yaşanması ile ilişkili olarak bireyin üzerinde güvensizlik hissinden kaynaklanan kötü bir içgüdü oluşturur.⁷⁷ Bu gibi durumların yaşanmaması veya daha az yaşanması ve beklentilerin yerli yerince maksimum toplumsal faydayı sağlayacak şekilde karşılanması göz önünde bulundurularak oluşturulan yasalar, ideal yasa olacaktır.

⁷⁴ Jeremy Bentham, 'Principles of the Civil Code', **The Works of Jeremy Bentham: Part II**, Edited by John Bowring, Edinburgh, 1843, ss. 302-303.

⁷⁵ Bentham(1843), **a.g.e.**, ss. 307-308.

⁷⁶ Bentham(1843), **a.g.e.**, s. 310.

⁷⁷ Bentham(1843), **a.g.e.**, s. 308.

Bentham, hayal kırıklığına uğramış beklentilerin neden olduğu acıyı tartışırken, bu hislerin türemiş acılar olduğunun ve beklentilerin güvence altına alınmasının öneminden de bahseder. Bentham, bir kişinin yaşadığı haz ve acıların ya orijinal ya da türemiş olarak iki halde ortaya çıkabileceğini söyler. Orijinal olan haz ve acılar, gerçek dünyadan gelen algılarla anlık olarak deneyimlenen olgulardır. Türemiş haz ve acılar ise mevcut algıların eşlik etmediği gibi geçmiş deneyimin bir ürünü olan hafızadan veya hayal gücünden türetilirler. Birey, belirli bir eylemin sonucu olarak ortaya çıkan geçmiş bir acıyı veya hazzı hatırlar ve eylem tekrarlandığında aynı sonucu beklerken aynı hazzı veya acıyı tekrar yaşar. Bentham, her güdünün bir beklenti üzerine kurulduğunu savunur. Bentham'a göre, hazlar ve acılar beklentilerle gelen güdülerin sonuçlarıdır ve hayal edilen ile gerçekte olan arasında kurulan köprüde insanın hissettiği tüm anlık duyguların dışavurumları da haz ve acı olarak nitelendirilebilir.⁷⁸ Bentham türemiş hislerle ilgili bir soygun eylemi örneği verir: Soyulmuş olan kişi orijinal acı çekmiştir. Soygun mağduru tarafından maruz kalınan kayıp, benzer bir kadere maruz kalabilecekleri korkusuyla toplumun diğer üyeleri tarafından, türemiş bir acı şeklinde hissedilecektir. Bu duygu, belirli bir yasa veya gelenekten kâr elde etmesi beklenen bir bireyin hissettiği şeye benzer. Bu yasa değiştirilirse veya yürürlükten kaldırılırsa, hayal kırıklığı ortaya çıkar.⁷⁹

Bentham yaptığı bu psikolojik analizlerden sonra tarih ve hukuk arasında bağ kuran bir teoriye ihtiyaç olmadığını da savunur. Çünkü geçmişteki yasaların veya ahlaki prensiplerin mevcut veya gelecekteki yasaların ne olması gerektiği konusunda hiçbir yetkisi yoktur. Bentham için önemli olan sorular şunlardır: 'Hukuk nedir?' Ve 'Hukuk ne olmalıdır?'. Bu hukukun tarihi Bentham'ın hukuk bilimi için sadece geçmiş yasaların mevcut yasalardaki beklentileri etkilediği kadar önemlidir. Haliyle her zaman belirttiğimiz gibi Bentham herkes için açık, özlü ve erişilebilir olan fayda ilkesine dayanan bir mevzuat sisteminin kurulmasını savunur.

⁷⁸ Jeremy Bentham, 'Deontology: Together with a Table of the Springs of and Action and the Article on Utilitarianism', **The Collected Works of Jeremy Bentham**, Edited by Amnon Goldworth, Clarendon Press, Oxford, 1983, s. 90.

⁷⁹ Bentham(2000), **a.g.e.**, ss. 122-124.

Bir fiil, eğer acı üretmeye sebebiyet veriyorsa Bentham'a göre suç sayılmalıydı. Böylelikle bir fiilin acıya sebep olmadığı durumlarda suç ortaya çıkmaz, dolayısıyla cezalandırmaya da gerek olmazdı. Bentham suç sayılması gereken fiilleri de genel kapsamıyla *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*'da incelemiştir.⁸⁰ Yasal sistemde sert ve ani bir reformun hayal kırıklığına uğramış beklentilere, başka bir deyişle acı hissiyle karşılaşan bireylere yol açabileceğini anlayan Bentham, yasa koyucunun yasalarının değerinin kısmen de olsa bir toplumdaki bireylerin genel beklentilerine uygunluğuna bağlı olduğunu fark etmesi ve ona göre hareket etmesini istemiştir. Geleneksel hukuk sisteminin kökten kaldırılması ve fayda ilkesine dayanan yasal bir sistemle değiştirilmesi gerektiğini savunurken, sert değişikliklerin genellikle kötü sonuçlar doğurduğunu da göz ardı etmedi. Toplumdaki üyelerin mevcut beklentilerini ve yeni veya değiştirilmiş yasa ve politikaların baltalayarak mutluluklarını nasıl azaltabileceğini dikkate almak onun için çok önemliydi.⁸¹

Bentham'ın seçtiği yasal değişiklik öznesi mevzuattı. Bentham, en büyük mutluluğu desteklemek için hem doğrudan hem de dolaylı bir mevzuatın gerekli olduğuna inanıyordu. Doğrudan mevzuat, yasada ayrıntılı olarak verilen ve suç oluşumunu önlemek amacıyla uygun derecede ceza ile sonuçlanan kötü niyetli eylemlerin doğrudan yasaklanmasını içermeliydi. Bu cezaların kesinliği potansiyel suçluları da caydırmış olacaktı. Dolaylı mevzuat ise, insanları toplumun yararına hareket etmeye dolaylı olarak teşvik eden politikalarla oluşmalıydı. Dolaylı mevzuatın önemli bir amacı, ahlaki yaptırımlarla yardımlaşmayı artırmak ve genel olarak ahlaki durumu düzeltmekti. Ahlaki yaptırımın gücü, hem basın özgürlüğüne hem de adli kovuşturmalara tanıklık edenlerin çekincelerine dayanıyordu. Bentham, dolaylı mevzuatın hayata geçiş şansının liberal hükümetin üyelerinin yukarıdaki faaliyetlere kulak verip aktif katılımlarına bağlı olduğunu iddia ediyordu. Bu dolaylı politikalar doğrudan mevzuata göre daha ekonomikti ve karşılıklı polislik ve kendi kendine polislik üzerine kuruluydu. Dolayısıyla toplumun üyelerini herkesin refahına

⁸⁰ Bentham(2000), a.g.e., ss. 226-233.

⁸¹ Kristi Gourlay, **The Scientific Approach to Legal History and Legal Reform: Comparing the legal Philosophy, Historical Methodology, and Legal Science of Blackstone, Kames, and Bentham**, Ph.D Thesis, Faculty of Laws, University College London, January 2016, ss. 266-267.

katkıda bulunmaları ve birbirlerinin çıkarlarını gözetmeleri için dolaylı olarak etkileyecekti.⁸²

Bentham'ın olması gereken hukuk sistemine dair planı geleneksel hukuku ekarte etmeyi amaçlasa da, nihai olarak vatandaşların bir mahkemede adalet araması gerekecekti. Bentham'a göre yargı kuramı, şu şekilde karakterize edilmeliydi: Tüm kanun koyma otoritesi yasama organında bulunmalı; kanunlar kapsamlı, basit ve halka açık olmalıdır. Hâkimin temel amacı arabuluculuk yapmaktı ancak bu başarısız olursa, davanın esası hakkında karar vermek için faydacı bir hesaplama uygulamalıydı. Hâkim yasayı önemli beklentiler dâhilinde faydanın sınırlarını çizerken bir rehber olarak kullanılmalı, ancak mevcut yasayı mekanik olarak uygulamak zorunda değildi ve hiçbir kararın emsal niteliği olmayacaktı. Bir hâkim yasanın değiştirilmesi gerektiğini hissettiğinde bu kural; faydalanmayı teşvik etmek için değiştirilmesinin gerekip gerekmediğine karar verecek bir 'tasfiye sürecinden' geçecekti. Böylelikle, gelecekteki reformları başlatma süreci Bentham'ın ideal hukuk sistemine açıkça yerleştirilmiş olacaktı.⁸³

Görüldüğü üzere Bentham yaşadığı dönemin şartlarına rağmen fazlasıyla çağdaş fikirler ileri sürmekle kalmamış, Anglo-Sakson hukuk sisteminin terkedilmesi ve günümüz Kıta Avrupası hukuk sistemine geçilmesi gerektiği ile ilgili bir nevi giriş niteliğinde teoriler üretmiştir. Esas konumuz Jeremy Bentham'ın hayvanların ahlaki ve hukuki durumu hakkındaki görüş ve argümanlarını incelemek olduğu için, ahlak ve hukuk alanındaki düşüncelerini bu düzeyde ve derinlikte ortaya koyma Bentham'ın hayvanlarla ilgili düşüncelerini anlamak açısından yeterli teorik zemini sunacaktır. Bentham'ın hayvanlar ile ilgili görüşlerini anlattığımız bölüme geçmeden önce, fayda ilkesinin bu bölümde de fazlasıyla kendisini gösterdiğini söyleyebiliriz.

⁸² Gourlay, **a.g.e.**, s. 268.

⁸³ Gerald Postema, **Bentham and the Common Law Tradition**, Clarendon Law Series, Oxford University Press, USA, 2019, ss. 405-407.

İKİNCİ BÖLÜM

JEREMY BENTHAM'DA HAYVANLAR

1. On Sekizinci Yüzyıl Öncesi Dönemlerde Hayvanlara Karşı Genel Tutum ve Felsefi Görüşler

Bentham'ın hayvanlar ile ilgili görüşlerini anlatmaya başlamadan önce, onun yaşadığı dönemden daha eski çağlarda hayvanlara karşı genel tutumun nasıl olduğunu incelemek faydalı olacaktır. Bu bölümde, hayvanlara karşı genel yaklaşımın tarihsel kökeni izlenecek ve ne olursa olsun insanın hayvandan daha üstün tutulması gerektiği inancı üzerinden hayvanlara karşı ahlaki veya hukuki ödevler borçlu olup olmadığı ele alınacaktır. Daha sonrasında ise on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda başlatılan ve Bentham'ın ciddi katkılarının olduğu teorik ve yasalaşmış olan reformlar incelenecektir.

1.1. İnsanların Hayvanlardan Daha Üstün Olduğu Görüşü

İnsanların ve hayvanların birbirinden tamamen farklı oluşu tarihin en eski döneminden bugüne kadar her çağda ve her toplumda benimsenmiş açık bir gerçektir. Buna rağmen, madde olarak nasıl göründüklerinin yarattığı farklılık dışında soyut kavramlar olan iç dünyaları arasında net olarak nasıl farklılıklar olduğunu ifade etmek biraz karmaşıktır. Örneğin; insanların birbiriyle iletişimi dil yoluyla kurması ayırt edici bir özellik olarak öne sürülür fakat bu hayvanların iletişim kurmadığı anlamına gelmemektedir. Hayvanlar içinde de birçok tür, kendi arasında sesler ve vücut dili ile iletişim kurmakta ve hatta insanlarla bile türlü şekillerde anlaşabilmektedirler. En eski çağlardan beri her dönemde, arada insanlar ile hayvanların çok benzer, hatta eşit olduğuna dair görüşler öne sürülse bile genel kaniya göre net bir görüş birliğiyle insanların hayvanlara göre daha üst bir konumda olduğu benimsenmiştir.

İnsanları, hayvanlardan ayıran tanımlayıcı somut bir özellik olduğu düşüncesi, tüm canlıları gözlemleyen ve var olan her organizmanın türüne göre bir hiyerarşi inşa eden Aristoteles'e kadar izlenebilir. Örneğin Aristo, bitkilerin canlı olduğunu, ancak yalnızca çoğaldıklarını ve büyüdüklerini belirtir. Bu sebeple Aristo'nun şemasında bitkiler, hareketsiz bir ruha ve canlılar hiyerarşisinin en dibinde bir yere sahiptir. Hayvanlara gelirsek, onlar da hem bitkiler gibi büyüyüp üreyebilir, hem de bitkilerin sahip olduğu ruhun özelliklerini kapsayan bir ruha sahiptir. Pek tabii hayvanlar hareket eden ve hisseden varlıklardır. İnsanlar ise her ikisinden farklı ve üstün olarak, bitkilerin ve hayvanların yapabileceği her şeyi yapabilir ve onların sahip olduğu tüm özellikleri ve daha fazlasını barındıran bir ruha, düşünme ve yansıtma yeteneğine de sahiptir.⁸⁴ Aristoteles'in hayvanlar ile insanlar arasında yaptığı ve somut olarak örneklendirdiği bu ayrım, onun hayvanların da hisleri olduğu sonucuna varmasını sağlar. Aristo'nun sonrasında; bir de sınıf ayrımından bahseden St. Thomas Aquinas vardır ki, o da ilahi hiyerarşiden yola çıkmaktadır. Bu ilahi hiyerarşiden; insanlara kendilerinden daha üst bir varlık olan Tanrı'ya hizmet ettikleri için "egemenlik" verilmesi ve onlardan daha alt seviyede olan hayvanların da insanların amaçlarına hizmet etmek için var olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu hiyerarşiye göre, insanlar her durumda hayvanlardan daha üstün bir konumda tutulmalıdır. Yine, Allah tarafından yaratılmış olsalar bile insanlar hayvanları kendi çıkarları için öldürebilir. Ayrıca, Aquinas'ın söylediğine göre hayvanların hayatı kendileri için değil insan için korunur. Fakat yine de adil olmak gerekirse; Aquinas Allah'ın yarattığı bu canlıların sadece et yemek için öldürülebileceklerini, ancak bunun da gerçek bir açlık ihtiyacının giderilmesini gerektiren bir sebebe dayanması gerektiğini, herhangi bir başka amaç uğruna öldürülmelerinin yanlış olduğunu da savunur. Aristoteles'in bahsettiği, hayvanların da insanlar gibi acı hissettiklerini kabul eden görüşe göre, bu benzerliği görmezden gelmek ve onları yemek amacıyla öldürmek için bazı geçerli nedenlerin olması

⁸⁴ Oxana Timofeeva, **Hayvanların Tarihi**, Slavoj Zizek'in Sunuşuyla, 1. Baskı, Berdan Matbaacılık, İstanbul, Kasım 2018, ss. 37-38.

gerektiği desteklenir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için Tanrı'nın hayvanları yarattığı inancı, ancak bu gerekçeler dahilinde kabul edilmelidir.⁸⁵

Kronolojik sıralamaya göre gidersek, insanların hayvanlardan daha üstün olduğunu net olarak savunmasa da onları öldürebileceğimizi kabul eden bir diğer düşünür de Thomas Hobbes'tur. Doğal hukuku kabul etmiş fakat bu olguya kendince sınırlamalar getirmiş olan Hobbes'a göre; doğa yasaları insana bir ödev yüklemektedir. O da şüphesiz insanın kendi varlığını sürdürmesi görevidir. Bu ödev, insana varlığını sürdürmesi için elde etmesi gerekenleri alma hakkı verir. Öyle ki, her zaman verilen en klasik örnekte olduğu gibi, insanın varlığını sürdürebilmesi için açlık ihtiyacı çektiği zaman karnını doyurması amaçlandığı için hayvanları öldürme ve yeme hakkı bu halde bir meşruluk kazanmış olur. Bu kararı verme yeteneğine sahip olmayan hayvanlara nazaran, burada da bir insan üstünlüğü söz konusudur.⁸⁶ İlerleyen zamanlarda, hayvanların yiyecek olarak kullanılabilmesini savunan bir diğer düşünür de Immanuel Kant olmuştur. İnsanların üstünlüğünü kabul eden fakat kendisinden önceki düşünürlere göre hayvanların öldürülmesinde daha hassas olan Kant'a göre; hayvanların yiyecek olarak tüketilmesi, var olan diğer gıda maddelerinde oluşabilecek yokluğu geciktirmek için kabul edilebilirdi. Bir diğer durum olarak da pek tabii açlık çeken bir insanın başka bir gıda maddesi bulamaması halinde bir hayvanı öldürmesi ve yemesinde bir sakınca görmemekteydi. Yine diğer düşünürler gibi hayvanların spor aktivitelerinde, deneylerde ve başka alanlarda kullanılırken öldürülmesine karşı olan bir düşünürdü.⁸⁷

Konumuzun dışına çıkmadan insan üstünlüğü düşüncesinin nereden geldiğine dair kısa bir özet verdikten sonra son olarak bu konuda Bertrand Russel'in görüşlerine değinmekte fayda var. Russel'a göre insanların kendilerini hayvanlardan üstün görme düşüncelerinin temelinde; insanların hayvanları yok etme ihtimalinin hayvanların insanları yok etme ihtimalinden daha güçlü oluşunun yattığı apaçık ortadadır. Bir nevi hem maddi hem manevi gücüne güvenen insan, kendisini diğer

⁸⁵ Joyce E. Salisbury, **The Beast Within: Animals in the Middle Ages**, New York: Routledge, 1994, ss. 16-17.

⁸⁶ Andrew Linzey, Paul Barry Clarke, **Animal Rights: A Historical Anthology, The Right Of Nature-Thomas Hobbes**, Columbia University Press, New York, 1893.

⁸⁷ Linzey, Clarke, **Animal Rights: A Historical Anthology, Animals May Be Used- Immanuel Kant**.

yaratılmışların hepsinin daha üzerinde görmektedir. Russel'ın verdiği; bir eşeğin sinek vızıltısı ile *Bach*'ın meşhur bir eserini dinlerken aynı hazzı alabileceği örneğine bakarak insanın sanata, bilime, edebiyata olan ilgisi bile hayvana göre kendisini üstün görmesine yetmektedir.⁸⁸ İnsanın hissiyatı ile oluşan ve yıllardır süregelen bu düşünce, aslında doğru bir düşüncedir.

İnsan çıkarlarının hayvan çıkarlarına göre üstün olduğu görüşünün hangi hallerde kabul edilebilir konusu tartışmalı ve uzun bir konudur. Bu başlık altında anlatılmak istenen ise, insanların hayvanlara göre üstün varlıklar olarak kabul edilmesinin çoğunlukla doğru olduğu, fakat onlara karşı icra edilmesinin meşru olmadığı davranış biçimlerinin neler olduğunun örneklerle kısaca incelenmesidir. Allah hangi insani ihtiyaçlara hizmet edilmesi için hayvanları yaratmıştır? Mesela onları deneyler üzerinde kullanmak için acı çektirmemiz meşru olmalı mıdır? Descartes'in; hayvanların zevk almadan yemek yedikleri, ağlama ve bağırma gibi tepkilerinin acıdan kaynaklı olmadığı, hiçbir şeyi arzulamadıkları, hiçbir şeyden korkmadıkları, hiçbir şey bilmedikleri, kısacası acı hissi dahil olmak üzere hiçbir hislerinin olmadığını savunduğu gibi, hayvanların hepsini birer makine olarak görmesi sebebiyle onlara yöneltilecek her türlü tutum ve davranışın meşru olduğunu⁸⁹ kabul ettiği bir dönemde bu durumun herkes tarafından olmasa da genel olarak bu şekilde benimsendiğini düşünmek doğru olacaktır. Fakat insan üstünlüğü veya hayvanların insanların hizmetinde olması için yaratıldığı inancının sınırları bu kadar geniş tutulmamalıdır. Bu konu ile ilgili bilinen bir savunuyu olarak Anglikan rahip Humphrey Primatt'ın fikrini incelemekte fayda vardır. Primatt, hiçbir hayvanın kötü ve işe yaramaz olmadığını, her hayvanın doğada bir rolü olduğunu söylerdi. Doğayı, hayvanları yeryüzüne yerleştirmek için birçok nedeni olabilecek bir yaratıcıyla birleşik bir sistem olarak tanımladı. Bu nedenler insanlar tarafından açıkça algılanamayabilir, ancak ilahi bir şema vardır ve her hayvanın mutlaka bir amacı vardır:

⁸⁸ Linzey, Clarke, *Animal Rights: A Historical Anthology*, **Dominion As Power- Bertrand Russel**.

⁸⁹ Peter Harrison, **Descartes on Animals**, Oxford University Press on behalf of the Scots Philosophical Association and the University of St. Andrews, 1992, s. 219.

‘Yaratılmış olan her canlı doğanın müthiş makinelerinde bir tekerlek olarak kabul edilir ve tüm makine eşsiz ve nizamlı ise, onu oluşturan tekerlekler küçük bile olsa kullanışsız ve gereksiz değildir. En çirkin hayvanlar dahi, onlar için başka bir kullanım alanı olmadığını bilmemize rağmen, iyi bir resimdeki gölgeler gibi, daha mükemmel olanın güzelliklerini ortaya çıkarmak için bir varak olarak kabul edilebilirler. Bir hayvan, ne olursa olsun, ya da Büyük Varlık Ölçeğinin neresine yerleştirilmiş olursa olsun bu; büyük yaratıcının, evrenin sahibinin eliyle yapılmıştır.’⁹⁰

Primatt’ın bu yazdıkları yaşadığı devir için fazlasıyla önemliydi, çünkü insanları hayvanlardan tamamen ayıran gelenekten koptu ve bunun yerine insanlar ve hayvanların birbiriyle olan bağlantılarına odaklanan bir özellik arama yolunda hayvanların da sahip olduğu hissetme yeteneğini öne sürdü. Belki de bu düşüncesiyle o, hayvanlara iyi muamele edilmesi gerektiğini çünkü onlarında acıyı hissetme yetilerinin olduğunu söyleyen ilk kişi oldu. Aynı zaman zarfında, bilinen bir filozof olan Jean-Jacques Rousseau da benzer düşünceler içindeydi. Hayvanların ahlaki haklara sahip oldukları sonucuna varmak için insanların onlara karşı duyarlı davranması gerektiğine Rousseau da inanmaktaydı. Hayvanlara doğal hukuka tam katılım hakkı vermedi, ancak tamamen dışlanmamaları gerektiğinden de emindi. En azından 1761’de, hayvanların insanlar tarafından kötü muamele görmemesi gerektiğinin onların “doğal bir hakkı” olduğunu yazdı.⁹¹ Primatt’ın görüşleri daha çok dini temeller aracılığıyla varılan sonuçları ifade etmekteydi, ancak Rousseau, doğal hukuk teorisi temelinde bir ikilemde kalıyordu. Hayvanları ahlaki topluluğun dışında tutmakla birlikte, onlara karşı insanların ahlaki ödevleri olduğunu ve onlara iyi muamele etmeleri gerektiğini savunuyordu.

İnsanlığın ilk çağlarından beri yaratılmışlar arasında yapılan bu sınıf ayrımları ilerleyen dönemlerde de muhakkak ki devam etmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Hayvanlar ve insanlar arasında en eski dönemden beri yapılan bu ayrımın somut farklarla ifade edilmeye çalışılmasının temelini özetleyerek anlatmaya çalıştık.

⁹⁰ Humphrey Primatt, **A Dissertation on The Duty of Mercy and Sin of Cruelty to Brute Animals**, Printed by R. Hett, London, 1776, s. 5.

⁹¹ Jean-Jacques Rousseau, **The Social Contract**, Translated with Introduction by G. D. H. Cole, Oxford, 1761, s. 172.

İncelediğimiz bazı görüşler altında insanların hayvanlara göre üstün olduğu, fakat üstünlüğün de sınırlarının olması ve dolayısıyla hayvanlara her durumda iyi muamele edilmesi gerektiği inancını benimsemiş bir ahlak anlayışının her toplum tarafından kabul edilmesi çok mümkün olmasa da doğru olan tutum olduğu sonucuna vicdan sahibi her bireyin varması halinde ortaya pozitif bir sonuç çıkacağını rahatlıkla söyleyebiliriz.

1.2. Genel Olarak Hayvanların Ahlaki ve Hukuki Durumu

Hayvanlara karşı kötü muamelede bulunmak ahlaki olarak açıkça kötü olarak kabul edilen bir davranıştır. Fakat toplumsal olarak böyle bir kural benimsenmediği müddetçe ve bunun karşıtı bir davranışı engelleyecek bir müeyyide bulunmadığı takdirde mani olma gücünü kullanabilecek bir araç yoktur ve dolayısıyla insanlar nezaket kuralı çerçevesinde hareket ederek hayvanlara kötü muamele etmeme görüşünü benimsemelidir. Primatt ve Rousseau'nun yaşadıkları dönemlerde açığa çıkardıkları görüşlerinin bir avantajı, hayvanların insan amacına hizmet etmek için yaratıldıklarını fakat onlara nezaket çerçevesinde yaklaşılması gerektiğini insanlara empoze etmek için yol göstermeleri olmuştur. Genel olarak nezaket kuralı, hayvanların nasıl kullanabileceği konusunda bir açıklama getirmez fakat onların herhangi bir ihtiyaç için kullanılmadıkları sürece öldürülmemesi, hayvanlara boşu boşuna zulüm edilmemesi gerektiğini anlatır.

Daha eski zamanlara gitmeden, on yedinci yüzyıl döneminden başlayacak olursak bu dönemin bilinen düşünürlerinden John Locke, hayvanlara karşı kötü muamele edilmemesi gerektiğini, çocukların hayvanlara işkence yapmasının engellenmesi gerektiğini savunarak dile getirmiş oldu. Kendinden daha zayıf bir yaratığa eziyet etme düşüncesi, karşılık veremeyeceği için insanoğluna bazen haz verebilir. Çocukluk çağlarında vicdan muhakemesi yapma yetisini tam olarak kazanamamış olan insan, kendinden aşağı gördüğü bir canlıya eziyet etmeye alışır ve gelişme çağlarında bu davranışı benimser ve içselleştirirse, yetişkinliğe erdiğinde kendi türüne karşı da daha sert ve acımasız olacaktır.⁹² Locke'a göre merhamet

⁹² John Locke, **Some Thoughts Concerning Education**, Printed for A. and J. Churchill, at the Blacks Swan in Paternoster-row, London, 1693, s. 130.

duygusunun insana yerleşmesi için canlı olan her varlığa karşı iyi muamele edilmesi gerekmektedir. Elbette ki hayvanlar insanlardan sonra en duyarlı ve hareketli olan varlıklardır. Locke'dan sonra hayvanlara karşı ahlaki yaklaşım ile ilgili görüşlerini dile getiren düşünürlerin arasından on sekizinci yüzyılın son döneminlerinde Immanuel Kant'ın fikirlerine bakmakta da fayda var. Bu konuda Locke'dan etkilenen Kant da, acımasızlığın çocukluk çağlarında hayvanlara karşı başlamasının yetişkinlikte insanlara doğru yön değiştireceğine katıldı. Ancak, hayvanlar ile insanların mizaç bakımından bazı benzerlikleri olduğunu da belirtti fakat yaşadığı toplumda böyle bir inanış kabul görmedi. Hayvanların ahlaki durumu çok önemsizdi ve Kant her ne kadar insan ve hayvan benzerliklerini öne sürmüş olsa da hayvanlara karşı doğrudan hiçbir ahlaki borcumuz olmadığını, yaptığımız iyi ve kötü şeylerin kendi üzerimizdeki etkisini hesaba katacak olursak onlara iyi muamele etmemiz gerektiği sonucuna varabileceğimizi belirterek hayvanlara karşı muameleyi toplumun ahlaki ödevlerinin dışına koymuş oldu. Ona göre hayvanlara karşı olan görevimiz sadece dolaylı yoldandı, çünkü hayvanlar kendi varlıklarının bilincinde değildi ve onlara kötü muameleden kaçınma yükümlülüğü sadece insanın kendine ve diğer insanlara faydalı olan bir davranış biçimiydi; çünkü onlar esasen bir amaca hizmet etmek için araç olarak kullanılmak üzere yaratılmış olan varlıklardı ve bu amaç da insandı.⁹³

Kant, aydınlanma çağında öğrencilere etik dersleri verirken, hayvan artık hizmet etme yetisini kaybettiği için köpeğini vuran bir adam örneğini kullandı. Köpeği işi bitmiş bir araç gibi bir kenara atmak, köpeğe karşı herhangi bir yükümlülüğün ihlali değildir, ancak insanın diğer insanlara uyguladığı muamelede kullanması gereken, kendisinde bulunan nazik ve insani nitelikleri geliştirme görevinin ihlalidir. Bir insan köpeği artık hayvan hizmet edemediği için vurursa köpeğe olan görevinde başarısız olmaz, çünkü köpek onu yargılayamaz. Ancak onun eylemi insanlık dışıdır ve insanlığa, ahlaka zarar verir. İnsan hayvanlara karşı nezaket göstermelidir, çünkü hayvanlara karşı acımasız olan insanlara karşı da

⁹³ Heather Fieldhouse, 'The Failure of the Kantian Theory of Indirect Duties to Animals', **Animal Liberation Philosophy and Policy Journal Volume 2 Issue 2**, 2004, ss.1-3. <http://www.criticalanimalstudies.org/wp-content/uploads/2012/09/JCAS-Vol-2-Issue-2.pdf#page=46> (08.12.2019.)

acımasız olur.⁹⁴ Kant'ın bu dersleri verdiği dönemde, Jeremy Bentham da '*Ahlak ve Yasamanın İlkeleri*' adlı eserini tamamlamıştı ve hayvanlardan ilk kez söz etiği kısmın olan yazı yayınlanmıştı. Bu yazıda, asıl sormamız gereken soru '*Akıl yürütebiliyorlar mı?*' ya da '*Konuşabiliyorlar mı?*' değil, '*Acı çekebiliyorlar mı?*' olmalıdır diyerek bir nevi Kant'a da cevap vermişti.⁹⁵

Sonuç olarak, insanoğlunun eylemlerle ilgili evrensel ve sürekli yargılarının doğru veya yanlış olduğu meselesinin asıl önemi, bu tür kararların insan doğasının evrensel bir aidiyeti olarak görülmesidir. İnsan sürekli ve evrensel olarak bu tür yargıları oluşturur, onun ahlaki bir yaratık olması ve kendi eylemlerinin ahlaki öznesi olması gayet olağandır. Bunun tek sebebi acı ve hazzı hissetme yetisine sahip olması değil, akla ve mantığa sahip olması, iyi-kötü ve doğru-yanlış ayrımını da yapabiliyor olmalarıdır. Hayvanların ahlaki toplumun öznesi olamamalarının nedeni de akıllarını kullanarak ahlaken iyi-kötü, doğru-yanlış ayrımını yapamamalarıdır. Doğru ve yanlış hakkında hiçbir fikirleri yoktur, eylemleri ne ahlaki ne de ahlaksızdır. Hayvanlar kendi kararlarını verip insanlar üzerinde uygulayamamaları sebebiyle ahlaki toplumun birer öznesi olamamaları da nesnesi olabilirler. Onlara nezaket çerçevesinde ve zulümden uzak davranılırsa, hayvanlara karşı kötü muamele meselesinin çözümünde bir adım atılmış olur.⁹⁶

Yukarıdaki açıklamalardan sonra on yedinci ve on sekizinci yüzyılda hayvanlara karşı ahlaki tutumu anlamış olduk. Bu noktada hayvanlara karşı muamelelerin hukuk alanında kendine nasıl yer bulduğu veya bulamadığı sorununu da kısaca inceleyeceğiz.

Hayvanlara karşı ahlaki herhangi bir borcumuz olmadığı inancı göz önünde bulundurulduğunda, onlara yapılan zulmün geleneksel hukukta suç sayılmaması şaşırtıcı değildir. Yaşanılan dönemde, geleneksel hukukun herhangi bir yaptırım uygulamaksızın hayvan refahını etkilediği durumlara karşı çalışmalar bulunabilirdi, bu da yine tamamen hayvanları düşünmeden insanın ihtiyaçlarına hizmet eden farklı

⁹⁴ Immanuel Kant, **Lectures on Ethics**, Edited by Peter Heath, University of Virginia and B. Schneewind, Johns Hopkins University, Cambridge University Press, 1997, s. 210.

⁹⁵ Peter Singer, **Hayvan Özgürleşmesi**, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, Nisan 2018, s. 310.

⁹⁶ Bhikhu Parekh, **Jeremy Bentham: Ten Critical Essays**, Routledge, Abingdon, 2011, s. 67.

bir amacın bir yan ürünüydü. Örneğin, on yedinci yüzyılın ortalarında horoz dövüşlerini yasaklamaya dair çalışmalar, bir kuşun diğerini öldürmesiyle sonuçlanan ve muhtemelen bu süreçte horoz sahiplerinin maddi kayıp yaşamasından kaynaklanan bir soruna engel olmaya çalışmıştı.⁹⁷

Şaşırtıcıdır ki, hayvanlara önem verilen iki durum ile ilgili ahlaki gelişmelerin yaşandığı bir dönem de olmuştur. İlki 1635'te İrlanda'da koyunların yünlerini keserek değil çekerek kırpmaya karşı getirilen bir ceza, ikincisi ise tarlaları sürdürmek için atların kuyruklarına saban bağlanarak tarlaların onlara sürdürülmesine karşı verilen bir para cezası idi. Her iki durumda da salt olarak hayvanın acı çekmemesi göz önünde bulundurulmasa da atların yapısal olarak güçlü ve çevik olması, tarla sürmek gibi işlerle onların doğal mizacının bozulabileceği, sakatlanabilecekleri ve güçsüzleşebilecekleri inancı ile hareket edilmesi bile büyük bir gelişmeydi. Her ne kadar bu uygulamalar bir süre kendini gösterse de, o dönemde yargıya göre hayvanlar birer mal olarak kabul edilmekteydi ve malını nasıl ve ne şekilde kullanacağına mal sahipleri karar verirdi. Bu sebeple bir süre uygulansa da ilerleyen zamanlarda bu cezalar da kendine hukuk düzeninde yer bulamaz oldu.⁹⁸

Bu bölümde yüzeysel bir geçmiş incelemesi yaptıktan sonra asıl anlatmak istediğimiz kısım olan faydacılık teorisi ortaya çıktıktan sonra hayvanların ahlaki ve hukuki konumunda meydana gelen değişikliklere değindiğimiz başlığa geçeceğiz. Burada anlattıklarımızdan yola çıkarak, on dokuzuncu yüzyıl öncesi dönemde hayvanlara ahlaki olarak hiçbir şekilde değer verilmediğini de rahatlıkla söyleyebiliriz.

2. Bentham Döneminde Hayvanlara Karşı Genel Yaklaşım

Jeremy Bentham döneminde hayvanlara karşı ahlaki bakış açısı değişmeye başlasa da uygulamada hala iyi yönde bir gidişat mevcut değildi. Bu dönemde hayvanlara karşı davranışlar, geleneksel *Varlık Zinciri* fikrinden önemli ölçüde

⁹⁷ **An Ordinance for Prohibiting Cock-Matches**, March 1654, s. 861. <https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/p861> (12.12.2019)

⁹⁸ William Pinkerton, **Ploughing by the Horse's Tail**, *Ulster Journal of Archaeology*, 1858, ss. 212-213.

etkilenmişti. Bu düşünceye göre evren, var olanların hiyerarşik düzenini değiştiren çok sayıda bağlantıdan oluşuyordu ve herkesin bu düzende yadsınamaz bir yeri vardı.⁹⁹ Varlık zincirinin ne olduğunu kısaca örneklemek bu fikrin nereden geldiğini anlamak için faydalı olacaktır. Varlık zinciri teorisine göre, yaratılmış her varlığın doğada bir yeri ve görevi vardır. Bu varlıklar özelliklerine ve yeteneklerine göre yukarıdan aşağı hiyerarşik bir düzen içinde sınıflandırılmalıdırlar. Örneğin bir taş ele alacak olursak onun sadece evrende kapladığı bir hacmi ve bir takım maddesel özellikleri vardır. Bir bitkiye bakacak olursak da o bitkinin pasif de olsa taştan farklı olarak bir yaşamı ve diğer canlılar üzerinde etkili olacak görevleri mevcuttur. Bu örnekler bakılınca bitkinin taştan daha üstün olduğu söylenebilecektir. Hayvanlara gelecek olursak; onların da bitkiler gibi yaşamları vardır ancak onların daha üstün olmasını sağlayacak olan özellik duygularının varlığıdır ve bu özellik hiyerarşik düzende hayvanları daha üst bir noktaya koymaktadır. İnsan ise tümünün sahip olduğu özellikleri kapsayan; üstüne anlayış, akıl, zekâ, düşünce yeteneği ve mantık sahibi bir varlık olduğu için hiyerarşik düzenin en tepesinde yer almaktadır.¹⁰⁰ İnsanlar bu ölçüğe göre hayvanların da duyguları ve düşünme yetenekleri olabileceğine ihtimal vermeye başladılar. Hatta en küçük ve değersiz gibi görünen hayvanın bu yeteneği minimum seviyede olsa da, boyut olarak büyük olan ve anlamlı hareketler sergileyen hayvanların bu yeteneklerinin daha fazla olabileceğini düşündüler.¹⁰¹ İşte tam da burada daha eski çağlarda birçok düşünürün ifade etmeye çalıştığı yaratılmışlar arasındaki hiyerarşik düzen somutlaştırılarak isimlendirilmiş oldu. Varlık zinciri geleneğinden sonra, hayvanların duygusal anlamda insanlara az da olsa benzediği düşüncesi İngiltere’de yaygınlaşmaya başladı ve çoğu insan hayvanların basit bir şekilde de olsa mantık ile hareket edebileceğine ve ussal yeteneklerini kullanabileceğine inanmaya teşvik edildi.¹⁰²

Bu önemli düşünsel gelişmelere rağmen toplumda hayvanlara karşı kötü muamele edildiği gerçeği değişmemektedir. Öncelikle on sekizinci yüzyılda

⁹⁹ Arthur O. Lovejoy, **Varlık Zinciri**, Çeviren: Ahmet Demirhan, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 59.

¹⁰⁰ E. M. W. Tillyard, **The Elizabethan World Picture**, Chatto & Windus, London, 1943, s. 25.

¹⁰¹ Tillyard, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁰² Keith Thomas, **Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500–1800**, Penguin Books, London, 1983, s. 125.

hayvancılığın durumuna değinecek olursak, sadece etlerini yemek için hayvanları beslemek ve en azından barınmalarını sağlamak bir bakıma onlar için iyi bir durum gibi gözükmekteydi. Ancak işin görünmeyen yüzü öyle değildi, erkek olan hayvanlar tipik olarak anestezi yapılmadan hadım ediliyor, kısırlaştırılmamış boğalara ise köpeklerin saldırması sağlanıyordu. Bu saldırı sayesinde boğaların dinç ve diri kaldığı, kanlarının seyredtiği düşünülüyor ve yenmeye uygun hale geldiklerine inanılıyordu. Benzer inançlar kümes hayvanları tarafında da hakimdi. Bu uygulamalar yüzünden sefalet içinde yaşamaya zorlanan kuşlar genellikle karanlıkta ve hapsolmuş halde besleniyorlar ve çoğu bu sebeple kör oluyordu. Ayrıca kazlar da kilo almaları ve daha etli olmaları için hareket etmelerinin engellenmesi amacıyla ayaklarından yere çivileniyorlardı.¹⁰³ Hayvancılıktaki bu felaketin dahası da vardı, fakat bu başlıkta kısaca genel durumun anlaşılması için bu kadarını belirtmek yeterli olacaktır. Bentham'ın yaşadığı dönemde İngiltere'de hayvanlar arasındaki şiddet içeren yarışmalar da çok popülerdi. Boğalar, ayılar, porsuklar, katırlar ve hatta maymunlar eziyet çektirilerek birer kazığa bağlanır, sonra köpeklerin onlara saldırması beklenirdi. Bu yarışmalara bir zamanlar kadınlar ve erkekler birlikte eğlenmek için katılırdı, ancak on sekizinci yüzyılın sonlarında düşük sınıflı erkek gruplarının yoğun bir şekilde içip kumar oynayabileceği müsabakalara dönüştüler.¹⁰⁴ Yetişkinler bu tarz sözüm ona eğlencelerden hoşlanırken aynı toplumun çocuklarından da farklı bir davranış beklememek gerekirdi. Çocuklar da hayvanlara sadece zevk aldıkları için eziyet etmeyi benimsemişlerdi. Kuşların yuvalarını dağıtırlar, yumurtalarını yok ederler ya da yavru kuşları öldürürlerdi. Kedileri yüksekliklerden düşürürler, domuzların kuyruklarını keserler veya köpek ve kedileri boğmaktan çok hoşlanırlardı.¹⁰⁵ Tablo böyle olunca haliyle toplumda resmen bir eğlenceye dahi dönüşebilmiş olan hayvanlara karşı kötü muamele ve eziyet çektirme davranışlarına karşı bir hareket başlatılması gerekmektedir. Faydacılık da bunun için gerekli felsefi zemini sundu.

¹⁰³ Thomas, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁰⁴ Thomas, **a.g.e.**, 144.

¹⁰⁵ Thomas, **a.g.e.**, 147.

2.1. Faydacı Düşünce Akımının Hayvanlar Üzerindeki Etkisi

Faydacılık, hayvan refahı konusunda belirgin bir soyağacına sahiptir. Hayvan refahının insan refahı kadar önemli olduğu görüşünü de kabul etmektedir. Birçok faydacı hayvan refahı ile ilgili endişeleri doğrultusunda çeşitli uygulamaları desteklemiştir. Örneğin hayvanları yemek veya diğer kullanımlar için öldürmememiz ve hayvanlara eğlence için işkence etmememiz gerektiğini birçok faydacı düşünür ifade etmiştir. Faydacılık ile hayvanların refahını artırmayı amaçlayan bazı uygulamalar arasında çeşitli bağlantılar vardır. Faydacılık, hayvanların acı çekmelerinin ahlaki açıdan insanın acıları kadar önemli olduğu görüşünü desteklemektedir. Ve birçok faydacı, filozof olmayan hayvan hakları ve hayvan refahı savunucularının görüşlerine uygun belirli ahlaki görüşleri kabul etmiştir.¹⁰⁶

Faydacı görüşün kurucusu olarak kabul edilen düşünürün Jeremy Bentham olduğuna ilk bölümde değinmiştik. O dönemde bu görüşün hayvanlar üzerindeki ilk etkilerinin nasıl olduğunu incelemek ileride anlatılacak olanlar ile bağlantı kurmak açısından yararlı olacaktır. Faydacı görüşün odağı, hayvanların sömürülmesiyle ilgili zevklerin önemsizliği değil, bu zevklerin katkıda bulunduğu bir görmezlikten geliştii. Bu nedenle, hayvanların yaşama hakkı ve temel refahları ile ilgili herhangi bir mücadele vermeye karşı olanlar, toplum eğlencesi yerine geçen hayvan gaddarlığı durumlarında olduğu gibi faydacılık akımı yayıldıkça yavaş yavaş kendilerini faydacılarla çatışır halde buldular.¹⁰⁷

En basit şekliyle faydacılık, acının tek kötülük ve hazzın tek iyilik olduğunu ve bir fiilin ahlaki olup olmadığının tespitinin, o fiilin sonucundan etkilenen insanlar üzerinde sebep olduğu tüm acıların ve hazların hesaplanması ve en büyük refaha ve mutluluğa ulaşılması için eylemin şekillendirilmesi olarak tanımlanabilir. Tüm canlı varlıkların acı çekebileceğini ve haz hissettiğini kabul ettikten sonra Bentham, hayvanların da hesaba katılması gerektiğini düşündü. Ancak aşağıdaki başlıklarda inceleneceği üzere bu tutumunu hiçbir zaman tutarlı bir sonuca ulaştıramadı.

¹⁰⁶ Ben Davies, 'Utilitarianism and Animal Cruelty: Further Doubts', **De Ethica. A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics Vol. 3:3 (2016)**, ss. 5-6.

¹⁰⁷ Davies, a.g.e., s. 11.

Örneğin; insancıl yöntemlerle kesim yapıldığı sürece hayvan eti yemenin hiçbir zaman yasaklanması gerektiğini düşünmedi.¹⁰⁸

Jeremy Bentham, doğal hukuk teorisini şiddetle reddeden bir düşünürdü. Ona göre bu teoriyi kabul etmek, yasalara karşı gelmektir. Doğal hukukun aksine faydacılık teorisini benimseyen Bentham'a göre ahlaka uygun olan eylemin ne olduğunu muhakeme yoluyla ayırt etmek için çaba sarf etmek yerine sistematik somut bir kâr zarar ölçümü yapmak daha mantıklı olan bir yoldur. Bu durumda faydacı teoriye göre etik olan eylem, en büyük sayının en büyük mutluluğuna yol açan eylem olarak tanımlanmalıydı. Bentham kısaca faydacılığı, acının ve hazzın “iki egemen güç” olduğu bir sistem olarak tanımladı.¹⁰⁹ Hayvanlar için faydacılığın bu kadar devrim oluşturmasının sebebi de etik olan eylemi belirlemek için bir kar zarar ölçümünün yapıyor olmasıydı. Faydacılık, hayvanları ahlaki topluma kesin olarak dahil ediyordu. Duygusallık veya haz ve acı hissetme yeteneğinin hayvanlar için de geçerli olduğu yavaş yavaş kabul edilmeye başlamıştı. Daha öncesinde ilk olarak Aristo, hayvanların haz ve acı hissetmelerini sağlayan dokunma hissine sahip oldukları sonucuna varmıştı ve bu yetenek onları bitkilerden ayıran şeydi.¹¹⁰

Faydacı teori ve hayvan refahı arasındaki bağlantı, Jeremy Bentham'ın yazılarında açıkça belirtilmiştir. Bentham devletin yasal haklar yaratabileceğini, ancak haklar kavramının tamamen pozitivist kullanım dışında bir anlam ifade etmediğini ve sadece uygulamada ahlaki eylem değerinin sonuçlarıyla belirleneceğini savundu. Bentham, eylemlerin sonuçlarını tartarken sadece insanlarla ilgili sonuçların önemli olması gerektiği savını reddetti. Bentham'a göre, bir varlık acı çekebildiği sürece, eylemin uygunluğunu belirlerken göz önünde bulundurulması gereken en büyük etken onun sahip olduğu bu acı çekme yetisiydi.¹¹¹ Faydacılığa göre, neyin ahlaki olarak doğru veya neyin yanlış olduğunu belirlemek için eylemin sonuçlarına bakmalı ve kötülük (veya mutsuzluk veya acı) üzerindeki en büyük genel

¹⁰⁸ Julian H. Franklin, **Animal Rights and Moral Philosophy**, Columbia University Press, 2005, ss. 2-3.

¹⁰⁹ Jeremy Bentham, **An Introduction to the Principles of Morals and Legislation**, Printed for publication 1781, Batoche Books, Kitchener, 2000, s. 14.

¹¹⁰ Timofeeva, **a.g.e.**, s. 38.

¹¹¹ Francione(1995), **a.g.e.**, s. 6.

iyilik (veya mutluluk veya zevk) dengesini neyin sağlayacağı belirlenmelidir. Jeremy Bentham, hayvan acılarının da eylemler sonucunda ahlaki olarak göz önünde bulundurulması gerektiğini ve yalnızca insanın iyiliğinin hayvanın acı çekmesine ağır bastığı durumlarda hayvan acısına izin verilmesi gerektiğini savunmuştu.¹¹²

Faydacı teori, İngiltere'de on dokuzuncu yüzyılın başlarında gelişen sosyal değerlerle iyi bir uyum içindeydi. Bu çağ, 'sosyal hareketler için verimli bir zemin' olarak tanımlandı. Köle ticaretini kaldırmak, cezaevlerinde reformlar yapmak, halkın eğitim görmesini sağlamak, fakirler için programlar hazırlamak, çocuk işçiliğini ortadan kaldırmak ve işçiler için bir dinlenme günü oluşturmak için topluluklar kuruldu. Bu insani girişimleri, hayvanlara karşı daha insancıl davranışları da teşvik etmek için bir hareket niteliğindedir.¹¹³ Bu dönemde faydacı teorinin etkileri dışında toplumda ortaya çıkan başka gelişmeler de vardı. Hayvanların refahı için bu yeni kaygının ortaya çıkmasında en çok belirtilen sebep, sanayileşme nedeniyle kent nüfusunun fazlaca artmasıydı. Kırsal nüfus hayvanlarla iç içe yaşıyordu ve bu nedenle katliam da dâhil olmak üzere çiftlikte yaşayan hayvanlar hayatın acımasız gerçekliği ile temas halinde oluyordu. Çiftçiler hayvanları birer canlı olarak değil, hayvancılıkta kullanılacak herhangi birer mal olarak görüyordu. Şehirlerde yaşayan insanlar çiftlik yaşamının bu gerçekliğinden uzaklaştırılmaktaydı ve onların hayvanlarla olan etkileşimleri daha çok evcil hayvanlar ile sınırlıydı. Haliyle onları değer verilmesi gereken canlılar olarak görüyorlardı ve bu sayı arttıkça hayvanlara olan makul yaklaşım da daha çok yayılıyordu.¹¹⁴

Yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler ışığında on sekizinci yüzyılda hayvanlara yapılan zulme yönelik felsefi ve ahlaki korumaların çoğaldığını söylemek yanlış olmayacaktı. Haliyle eğitilmiş sınıf da bu eğilimden önemli ölçüde etkilenmiş görünmekteydi. Hayvanlara yapılan zulüm konusundaki artan endişe, on sekizinci yüzyıl İngiliz orta sınıf kültürünün en belirgin özelliklerinden biri haline gelmişti. Orta ve üst sınıf halklarındaki bu endişe, bu yüzyılın kapanış yıllarında istikrarlı bir

¹¹² Francione(1995), **a.g.e.**, s. 106.

¹¹³ Craig Calhoun, 'New Social Movements' of the Early Nineteenth Century, **Social Science History**, Vol. 17, Cambridge University Press, 1993, s. 392.

¹¹⁴ Richard W. Bulliet, **The Past and Future of Human-Animal Relationships: Hunters, Herders, and Hamburgers**, Columbia University Press, 2005, ss. 38-40.

yenilik hareketi isteğiyle körüklendi.¹¹⁵ Nihayetinde, faydacı teorinin etkisinden, sosyal değişimlerden veya ikisinin birlikte kombinasyonundan hayvanlar için yasal reformlar yapmak için çalışmalara başlanmış oldu.

On yedinci ve on sekizinci yüzyılda hayvanlara karşı ahlaki bir borcumuz olmadığı ancak onları incitmememiz gerektiğiyle ilgili Locke ve Kant ile başlayan, Bentham ile boyut atlayan entelektüel ilerleme on dokuzuncu yüzyılda biraz daha teorikten çıkarak uygulamada iyileşmeler ile kendini göstermeye başladı. Hayvanlara boşu boşuna eziyet çektirilmesini yasaklayan yasalar çıkarıldı. Hayvanların hukuki haklarının da olduğu inancı yaygınlaştı ve bu inanç doğrultusunda onların yasal hakları için ilk hukuki mücadele Britanya'da yapıldı.¹¹⁶ Zulmü ve hayvanların acı çekmesini önlemek amacıyla birkaç yasa tasarısı girişiminde bulunuldu. Birincisi, 3 Nisan 1800'de, bir İskoç milletvekili olan Sir William Pulteney tarafından o zamanlar İngiltere'de popüler bir eğlence biçimi olan boğa güreşini yasaklamak için Avam Kamarası'na bir yasa tasarısıydı fakat bu tasarı hiç kanunlaşamadı. Pulteney'in 1802'deki bir başka girişimi de başarısız oldu. Bir sonraki girişim 1809'daydı. O yıl, hem bir politikacı hem de yargıç olan Thomas Erskine, hayvanlara zulmü önlemek için Lordlar Kamarası'na bir tasarı götürdü. Bu tasarı, birkaç değişiklikte birlikte Lordlar Kamarası'ndan başarıyla geçti, ancak Avam Kamarası'nda kabul edilmedi. 1821'de, Thomas Erskine ve John Lawrence'ın desteğiyle o zamanların ünlü hayvan hakları savunucusu ve aynı zamanda bir politikacısı olan İrlandalı Richard Martin tarafından başka bir girişim başlatıldı. Yine insanlar tarafından hayvanların kötü muamele görmesini önlemek için bir yasa tasarısı başlatıldı, ancak maalesef ki bu tasarı da kanunlaşamadı. Bununla birlikte, Martin 24 Mayıs 1822'de tasarıyı yeniden verdi ve her iki kamaradan da başarıyla geçen tasarı 21 Haziran 1822'de "Hayvanlara Zulmü Önleme Yasası" olarak isimlendirildi ve kraliyet onayını da aldı. Sonrasında bu yasa Martin Yasası olarak bilinmeye devam etti. Martin'in 1822 sayılı

¹¹⁵ Thomas, **a.g.e.**, s. 144.

¹¹⁶ Singer, **a.g.e.**, s. 310.

Yasası belki de dünyadaki hayvan zulmüne ilişkin ilk yasa oldu ve İngiltere’de geliştirilerek uzun sürelerce uygulandı.¹¹⁷

Bu gelişmeleri anlattıktan sonra esas konumuza dönecek olursak, Bentham dönemine kadar hayvanlar ve hayvan haklarıyla ilgili birçok görüş belirtilmiş olsa da tam manasında bir savunu hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Jeremy Bentham’ın hayvanların da hisleri ve bu hislere bağlı acı çekmeme hakkı başta olmak üzere bir takım hakları olduğuna inanması ve bunu belirtmesi reform niteliğinde bir gelişme olmuştur.

2.2. Jeremy Bentham’ın Hayvan Haklarını Savunan İlk Filozof Oluşu

Önceki bölümlerde, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl düşünürlerinin adaletin hayvanlara nasıl yayılması gerektiğini önerdiğini gördük. Humphrey Primatt, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi düşünürlerin hepsi siyasi toplulukların hayvanlara karşı haz ve acıya duyarlı yaratıklar oldukları için ahlaki olarak borçlu olduklarını iddia etti. Bu tür iddialar tamamen yeni olmasa da, kesinlikle uzun bir süredir dile getirilmemişti. Ortaçağda baskın konum, hayvanların temelde insanlardan farklı olmalarıydı ve bu iddia modern zamanlara yayılmıştı. Birçok düşünür hayvanların özgür iradeleri ve mantıkları olmadığı için onlara karşı hiçbir sorumluluğumuz olmadığını iddia ediyordu. Bununla birlikte, faydacılığın on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ayrı bir politik teori olarak ortaya çıkması, bu tür görüşlere radikal bir meydan okuma getirdi ve duyarlılık ile adalet arasındaki bağlantının yeniden kurulmasını sağladı.¹¹⁸

Yine yukarıdaki başlıklarda incelediğimiz gibi insanların hayvanlara karşı en azından onları incitmemek gibi bir yükümlülükleri olduğu görüşü on sekizinci yüzyıl İngiltere’inde artık kabul görmüş bir fikir haline gelmişti. Bu düşüncenin beraberinde getirdiği bir takım yenilikler oluşmaya başladı. Sadece hayvanlar ile ilgili olmayan bu yenilikler, toplumda ırkçılık ve cinsiyetçilik karşıtlığı

¹¹⁷ Arif Fahmi Md Yusof, **Enhancing the Protection of the Welfare of Animals in the Malaysian Legal System**, Ph.D., Victoria University, Australia, 2015, ss. 133-134.

¹¹⁸ Alasdair Cochrane, **An Introduction To Animals and Political Theory**, The Palgrave Macmillan Animal Ethics Series, UK, 2010, s. 29.

hareketlerinin yaygınlaşmasına da ön ayak oldu. Aslında her iki ifadeyi de türçülük başlığı altında toplamak, durumun anlaşılması ve hayvanları da barındırması bakımından daha doğru olacaktır. Bu türçülük karşıtı çalışmalar, çok eskiye dayanmakla birlikte bir sonuca varamadan yok olmuşlardı.

Hayvan refahı düşüncesinin temellenmeye başladığı on sekizinci yüzyıl sonları ve on dokuzuncu yüzyıl başlarına kadar birçok filozof ve diğer alanlardan birçok yazar, öyle veya böyle, çıkarların eşit derecede önemsenmesi ilkesinin temel bir ahlak ilkesi olarak görülmesini önermişti. Ancak bunlardan çoğu bu ilkenin kendi biyolojik türümüz dışındaki türlerin üyeleri için de geçerli olması gerektiğini idrak edememişti. Bu durumu fark eden az sayıda insandan birisi de elbette ki Jeremy Bentham'dı. Bu inanış dâhilinde hayvanların konumunun çok iç açıcı olmaması kaçınılmazdı. Bentham'a göre, batı tarihi boyunca insanın akıl sahibi olmasının verdiği üstünlük duygusu bu kargaşanın temel sebebiydi. Bu bağlamda Bentham temel sorunun diğer canlıların akıllı olup olmaması, ya da konuşup konuşamamasına göre şekillenmemesi ve onların sadece hissetme yeteneklerine odaklanması gerektiğini ifade etmişti.¹¹⁹ Köle olan siyahilerin, Fransızlar tarafından serbest bırakıldığı, ancak Britanya topraklarında hala hayvanlara yapılan benzeri tarzda bir işkenceye maruz kaldıkları bir dönemde Bentham bir sonraki bölümde inceleyeceğimiz reform niteliğindeki görüşlerini içeren o dipnotu büyük bir ileri görüşlülükle yayınladı.¹²⁰ Bu dipnotta Bentham'ın anlatmak istediği, bir varlığın insanca muamele görme hakkına sahip olmasını sağlayan tek şeyin onun acı çekme kapasitesi oluşuydu. Acı çekme kapasitesi, daha geniş bir ifadeyle haz veya acı hissetme yeteneği, onun konuşamıyor oluşunun ya da mantıklı hareket edemiyor oluşunun üzerini kapatan ve iyi muamele görmesini gerektiren yegâne özellikti. Bentham faydacılığa göre düşünerek, acı çekme ya da haz duyma kapasitesine sahip tüm varlıkların çıkarlarını gözetmemiz gerektiği savunusunda bulunurken bu çıkar dengesinin nasıl ölçüleceğine dair de bilgiler vermişti.¹²¹ Bentham'ın bu görüşlerinden farklı bir alanda yenilik olarak nitelendirilebilecek bir diğer savunusu

¹¹⁹ Haluk Aşar, **Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları**, Kayseri, Kaygı, 2018/30, s. 243

¹²⁰ Singer, **a.g.e.**, s. 53.

¹²¹ Singer, **a.g.e.**, s. 54.

ise hayvanların deneylerde kullanımının artmasına yönelttiği bir tepkiydi. Jeremy Bentham bu tepkiyi dile getiren ilk düşünürler arasındaydı.¹²²

O zamanlarda Bentham, toplumdaki hakim görüşlerden keskin bir ayrılmayı temsil etmek yerine, on sekizinci yüzyılın sonlarında oluşmaya başlayan bir protestonun adeta sesi olmuştu. Hayvanlara insanca muamele edilmesi gerektiği konusunu savunmasındaki pozisyonu, sıradan görülse ve kamuoyunda çok dikkate alınmasa da, eğitilmiş sınıfların belirli bir bölümünü temsil ediyordu. Bununla birlikte, Bentham'ı o zamanın diğer düşünürlerinden ayıran şey, onun sistematik ve din dışı bir felsefi çerçevede bu pozisyon için bir temel sağlama girişimiydi. Tüm canlıların ahlaki kuramda eşit değerlendirilmesi, yeni faydacı öğretisi ile birlikte gelen geniş kapsamlı bir ilkeydi.¹²³

Jeremy Bentham'a göre acı çekme ve haz duyma kapasitesi, herhangi bir çıkara sahip olabilmenin ilk şartıydı. Örneğin bir çocuk, bir taşa tekme attığı zaman burada etik olmayan bir davranış meydana gelmeyecekti çünkü taş korunması gereken bir menfaate sahip değildi. Ancak bir kedi veya bir köpek için aynı durum söz konusu olamazdı çünkü onların hissetme yetileri ve bunun sonucunda ahlaken korunması gereken bir menfaatleri vardı. Daha öncesinde hayvanları bu kategoriye koyarak onların haklarını somut bir şekilde dile getiren bir düşünür olmadığı için, tamamen Bentham'ın ölçüsüne göre şekillenen hayvan hakları o dönemde ön plana çıkmaya başlamıştı. Bentham'a göre tarihsel olarak gelişen insancıl muamele ilkesi, içinde eşitlik ilkesini de barındırıyordu. Descartes, Locke ve Kant gibi hayvanları ahlaki olarak önemli çıkarları olmayan ve doğrudan onlara karşı ahlaki veya yasal zorunluluklarımızın bulunmadığı canlılar olarak görenlerin görüşlerini reddeden Bentham, hayvan çıkarlarının ahlaki olarak önemli hale gelmesinin tek yolunun hayvanlara insancıl muamele ilkesinin içinde barınan eşit muamele ilkesini uygulamak olduğunu kabul etti.¹²⁴ Menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesi faydacılık

¹²² Aşkın Yaşar, Halis Yerlikaya, **Dünya'da ve Türkiye'de Hayvan Haklarının Tarihsel Gelişimi**, Veteriner Bilimleri Dergisi (2004), 20, 4, s. 45.

¹²³ Johannes Kniess, 'Bentham on Animal Welfare', **British Journal for the History of Philosophy**, Routledge, Princeton, November 2018, s. 9.

¹²⁴ Gary L. Francione, **Introduction to Animal Rights 'Your Child or the Dog?'**, Temple University Press, Philadelphia, 2000, s. 85.

ile ilişkili olan bir ilkedir. Jeremy Bentham'ın ahlaksal eşitlik formülü olan 'herkes bir sayılmalı, hiç kimse birden fazla sayılmamalı' kuralı bu düşünceyi oluşturur.¹²⁵

Çoğumuzun zaten mantıklı düşününce kabul ettiği insancıl muamele ilkesi, eşit düşünce ilkesini somutlaştırmaktadır. Hayvanların ve insanların her bakımdan 'aynı' ya da 'eşit' olamayacağını (tıpkı insanların olmadığı gibi), ancak en az bir açıdan benzer olduklarını varsayar: Taşların, bitkilerin ve dünyadaki diğer her şeyin aksine hayvanlar ve insanların duyguları vardır ve bu nedenle acı çekmemekte her ikisinin de benzer çıkarları vardır. Hayvan çıkarlarının ve insan çıkarlarının en azından bu konuda dengelenebilmesi gerekir, ama aslında gerçek bir dengeleme maalesef çoğu zaman gerçekleşemez. Hiçbir hayvanın çıkarı, dengeleyici eylemdeki herhangi bir insanın çıkarı kadar önemli olarak düşünülmez. Hayvanların acı çekmeme konusunda önemli çıkarları olsa da hayvanlar yine kaybeden taraftadır, çünkü onları mal olarak gören toplumdaki statüleri her zaman acı çekmemekle ilgili çıkarlarına saygı duymamak için iyi bir nedendir. Herhangi bir malın çıkarı neredeyse hiçbir zaman mal sahibinin çıkarları ile kıyaslanamaz. Eşit değerlendirme ilkesinin insani muamele ilkesinin gerektirdiği insan ve hayvan çıkarları dengesi bağlamında aslında uygulamada pek bir anlamı yoktur.¹²⁶ Yine de eski bir zamana dayanan bu çıkış noktası, ilerleme kaydedileceğinin bir göstergesidir.

3. Jeremy Bentham'ın Hayvanlar ile İlgili Görüşleri ve Argümanları

Yukarıdaki başlıklarda incelediğimiz gibi, Bentham tüm hayvanların acı ve haz hissettiğini düşünüyordu. Bu bilgiye, duyarlılığın hayvanları bitkilerden ayıran bir özellik olduğunu kabul eden *Varlık Zinciri* geleneği aracılığıyla erişmişti. Ona göre bir canlının ahlaken iyi muamele görmesini hak edebilmesinin tek koşulu acı çekip çekmediğiydi. Esasen burada Jeremy Bentham'ın modern 'hayvan özgürlüğü' hareketi için zemin hazırladığı düşünülmekteydi, ancak özel olarak bu konuda görüş belirten yazıları çok az miktardaydı. Çalışmalarının tam bir incelemesi, ona yaygın olarak atfedilenden daha az radikal bir konum ortaya koymaktaydı. Tüm bunları bir sonraki bölümde inceleyeceğiz. İlk olarak, *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş* eserinde

¹²⁵ Singer, a.g.e., s. 51.

¹²⁶ Francione(2000), a.g.e., s. 86.

hayvanlardan bahsettiği en bilinen yazı olan bir dipnotu anlatacağız. Sonrasında hayvanlara yapılan zulüm ile ilgili bir el yazması eserine, daha sonra *Morning Chronicle* gazetesinin Editörüne yazdığı bir mektupta hayvanlardan bahsedişine ve son olarak da *Theory of Legislation* adlı çalışmasında hayvanlardan bahsettiği bölümlere değineceğiz.

Bentham; kapsamlı, din dışı bir ahlaki teori içinde hayvanlara önem veren ilk Batı filozofuydu ve hayvan refahı yasalarının sadık bir savunucusuydu. Aşağıda bahsedeceğimiz kaynakların içinde olan *An Introduction to The Principles of Morals and Legislation* adlı eserindeki dipnotta dolaylı olarak türçülüğü de kınadı. Hayvanların acıya duyarlılığının onlara karşı nasıl davranılacağına ilişkin belirleyici bir materyal olması gerektiğini savundu.¹²⁷ Ancak anlamsız zulümden kaçınılabildiği sürece hayvanları öldürmeyi ve kullanmayı da onaylıyordu. Belirttiğimiz gibi Jeremy Bentham, hayvanların ahlaki olarak eşit düşünülme hak ettiğini iddia eden ilk Batılı filozof olarak kabul edilmekteydi. Hayvanlara kötü muameleye karşı tutkulu davası ona hayvan haklarının erken savunucusu olarak ün kazandırmıştı. Her ne kadar bir etiket olsa da, hayvan refahı konusundaki görüşleri tartışmasız hayvan etiği hakkındaki modern tartışmalar üzerinde bile büyük bir etki yarattı. Belki de en bariz olanı, Bentham'ın hayvanlara yönelik endişesinden etkilenen Peter Singer'ın 1970'lerde hayvan özgürlüğü konusundaki iyi bilinen çalışmaları *Hayvan Özgürlüğü* ve *Pratik Etik*'i yayınlamasında bulunan bağlantıdır. İki yüz yıl arayla da olsa, her iki düşünür de yöntem ve motivasyon bakımından açık benzerlikler göstermektedir.¹²⁸

Tezin bu bölümünde Bentham'ın hayvanlar ile ilgili görüşlerini yazdığı tüm yazılarına değineceğiz. Bentham hayvanları insan refahı adına öldürmeyi ve kullanmayı onaylıyordu fakat buna da bir sınır çizip çizmediğini incelememiz yerinde olacaktır. Bentham, bu durum ile ilgili iki argüman ileri sürmekteydi. İlki, hayvanların doğal ortamlarında daha kötü geliştiğini savunmasıydı, ikincisi ise hayvanların evcilleşmeden kaynaklanacak zararları anlamaya yarayan bir zihinsel

¹²⁷ Anne Peters, *Liberté, Égalité, Animalité: Human–Animal Comparisons in Law*†, Symposium Article, *Transnational Environmental Law*, Page 1 of 29, Cambridge University Press, 2016, s. 8.

¹²⁸ Kniess, *a.g.e.*, s. 1.

kapasiteden yoksun olduklarını düşünmesiydi. Tüm bu teorilerinin nereden geldiğini anlamlandırabilmek için şimdi aşağıdaki başlıkları inceleyeceğiz.

3.1. Jeremy Bentham'ın Hayvanlara Karşı Genel Yaklaşımı

Hayvanları korumanın Bentham'ın en temel endişelerinden biri olduğunu söylemek, elbette ki onlar ile ilgili yazılarının bütün külliyatına oranla ne kadar az miktarda olduğunu bilirken pek doğru olmayacaktır. Ancak onun hayvanlar ile ilgili hassasiyeti, çok erken yaşlarında hatta çocukluğunda başlamıştı. John Bowring tarafından kaleme alınan *Memoirs* adlı çalışmanın onuncu ve on birinci bölümlerinde Bentham'ın hayvanlara düşkün olduğu ile ilgili birkaç anılarından bahsedilir. Bu anıları anlatmak, onun hayvanlar ile ilgili görüşlerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Jeremy Bentham çocukluğunu erkek çocukları için hayvanlara eziyet etmenin standart bir eğlence olarak görüldüğü bir zamanda geçirdi. Ancak onun hisleri hep diğerlerine göre daha naifti. En küçük olduğu zamanlarında bile hayvanlara zulmetmenin yanlış olduğunu hep savundu. Hayvanlara olan bu şefkatinin ona çocukken yanlarında çalışan Martha adındaki hizmetçi sayesinde olduğundan bahsetti. Bentham, küçük bir çocukken bir gün mutfığa girer ve etrafta koşan kulağakaçan böceklerini görür. Onları yakalar ve mumluğun içine atar. O sırada Martha da mutfaktadır ve Bentham'a çok ciddi bir fırça atar ve nasıl böyle bir şey yapabildiğini sorar. Bu anı, Bentham'ın hafızasında kalıcı bir yer eder. Kısa bir süre sonra yine hayvanlar ile ilgili hassasiyet yaşamasını sağlayan bir olay daha gerçekleşir. Komşularından biri onları ziyaret eder ve Bentham'a bir sinek tuzağı oyuncacı verir. Bu oyuncacığın amacı sinekleri yakalayarak içinde acı çekmelerini sağlayıp öldürmektir. Bentham ne olduğunu merak eder ve onu bir kez dener, eğlenmeye çalışır fakat sonuca baktığında sinekleri o halde görünce acı hisseder ve o oyuncaktan nefret eder. Bentham'ın hayvanlara zulümden kaçınmasını etkileyen bir

başka deneyim de, onu iki küçük köpek arasında kalıp onlarla kavga etmeye çalışırken yakalayan nazik bir amcadan aldığı bir kınamadır.¹²⁹

Hayvanlara olan şefkatine rağmen, Bentham Westminster okulunda ve Oxford'da iken balık avlayarak bazı zamanlar kendini eğlendirdi. Oxford'da bir veya iki kez kuş avına da çıktı. Bununla birlikte, bu olaylardan Bentham'ın yetişkinliğindeki felsefesi hakkında hiçbir bilgiye ulaşılmamalıdır; çünkü bu yaşadıkları faydacılığı benimsemeden çok önce gerçekleştirmiştir. Örneğin Bentham balıkçılığı hayat boyu yapabileceği bir hobi olarak görmüyordu. Westminster'da sıkıldığını ve tecrit edildiğini hissettiği için yeni heyecanlar istiyordu ve balıkçılığı bu sebeple yapıyordu.¹³⁰ Oxford'da ise varoluşun yorgun monotonluğundan kurtulmak için balık tutmaya giderdi, ancak bu meşgaleden o kadar az tatmin olurdu ki, sonradan arkadaşlarının katılma davetlerini reddetmeye başladı. Burada iken Bentham'ın hayvan sporlarıyla ilgili başka bir tecrübesi de keklik avı ile ilgili olmuştu. Bir veya iki kez arkadaşları ondan avlanmasını ve kekliklere ateş etmesini istedi. Ancak bunu yapmak Bentham'ın içine sinmedi ve diğerleri keklikleri öldürürken o sadece zaman öldürmüştü. Diğerleri kadar sık ateş açtı fakat barutun parlaması gözlerini incitti. Bentham bu popüler sporları sevmediğini itiraf etmek için çok çekingendi, bu sebeple genellikle onlara katılmamak için bir bahane bulmayı tercih ederdi.¹³¹

Yetişkinliğine bakacak olursak, bu dönemde Bentham'ın hayvanlara olan ilgisi daha da artmış gözükmekteydi. Onlara sadece şefkat duymakla kalmamış, evde birkaç kedi ve yanından hiç ayrılmayan bir domuz beslemeye başlamış ve hatta fareleri bile çok sevdiğini fark etmişti.¹³² Ancak kendisiyle çelişen bir davranış gösteren Bentham, o çok sevdiği domuzunu bir gün bir akşam yemeği olarak tüketmişti. Bentham vejetaryen değildi, hayatındaki farklı dönemlerde bunu

¹²⁹ John Bowring, 'Memoirs of Jeremy Bentham: Including Autobiographical Conversations and Correspondence, Chapter I.-XXII.', **The Works of Jeremy Bentham**, Published under the Superintendence of His Executor, Volume X, London, 1828, s. 17.

¹³⁰ Bowring, **a.g.e.**, Volume X, s. 33.

¹³¹ Bowring, **a.g.e.**, Volume X., s. 40.

¹³² John Bowring, 'Memoirs of Jeremy Bentham: Including Autobiographical Conversations and Correspondence, Chapter XXIII.- XXVI.', **The Works of Jeremy Bentham**, Published under the Superintendence of His Executor, Volume X, London, 1843, s. 40.

kanıtlayan çeşitli örnekler olmuştur. Mesela Bentham, 1780'lerde lüks yemeklerden bazılarında Rusya'daki büyükler tarafından ağırlandığı zaman, deneyimlediği farklı tatlar olan “soğuk sosis, ringa balığı, baharatlı et” ve diğer vejetaryen olmayan yiyeceklerden bahseder.¹³³ Yine bu dönemdeki mektuplarında sığır eti, tavuk, koyun ve keçi etini tattığını anlatır.¹³⁴ 1793'te yazdığı bir mektuptan ise hayvanları yemek için kesme konusuna pozitif bir yaklaşımı olduğuna dair bir sonuç çıkarılır.¹³⁵ Daha sonra ise Bentham, gıda bozulmasını ortadan kaldırarak yoksullara yardım etmeyi umarak 1800 yılında deneysel bir “Frigidarium”¹³⁶ inşa etti. Burada ortamın soğukluğu sayesinde etler bozulmuyordu ve uzun süre dayanabiliyorlardı.¹³⁷ Vejetaryenliğe bağlılığı olan biri büyük olasılıkla et tüketimini kolaylaştırmaya çalışmazdı. Bentham'ın ilerleyen yıllarda yazdığı mektuplarda da et tükettiğine dair anlatımlarına rastlanmıştır. Bu sebeple konuyu daha fazla açmadan Bentham'ın vejetaryen olmadığını aşikâr olduğunu söyleyebiliriz.

Bentham'ın hayvanlara olan duygusal yaklaşımı çocukluğundan itibaren gelişerek ve değişerek devam etmişti. Duygusal yaklaşımının yanı sıra bir de faydacılık prensibini benimsedikten sonra onları ahlaki olarak daha fazla koruyabilmek istedi. Onun hayvan refahı hakkındaki görüşleri sadece kişisel sevgisinin bir ürünü değildi; mantıksal olarak kendi felsefesinden türetilmişlerdi.¹³⁸ Bentham faydacılık prensibiyle bir nevi şartları zayıflar lehine iyileştirmek adına fikirlerini paylaşıyordu. Bu, hayvanları da kapsayan bir düşünce sistemi idi. Güçlünün mutluluğu için zayıfın mutluluğunun kurban edilmesine karşı bir düzen yaratmak istedi ve çözüm yolu olarak iktidarın tüm canlılar tarafından, elbette ki hayvanları da içine alarak paylaşılmasını gerektiğini savundu. Bunu savunurken ruhun ne olduğundan, töz meselesinden yahut canlı tanımının nasıl yapıldığından ve

¹³³ Bowring, **a.g.e.**, Volume X., s. 160.

¹³⁴ J. H. Burns, ‘Correspondence of Jeremy Bentham, Volume 3., January 1781 to October 1788, Edited by Ian R. Christie’, **The Collected Works of Jeremy Bentham**, University College London Press, 2017, s. 379-402.

¹³⁵ J. R. Dinwiddy, ‘Correspondence of Jeremy Bentham, Volume 4., October 1788 to December 1793, Edited by Alexander Taylor Milne’, **The Collected Works of Jeremy Bentham**, University College London Press, 2017, s. 424.

¹³⁶ Eski Roma hamamlarında bulunan ve soğuk tutulması gereken, soğukluğundan yararlanan bir bölümdür. www.arkeolojikh Haber.com/amp/haber-frigidarium-6562/ (27.12.2019).

¹³⁷ Charles Warren Everett, **The Education of Jeremy Bentham**, Columbia University Press, New York, 1931, s. 75.

¹³⁸ Kniess, **a.g.e.**, s. 4.

insanlar ile hayvanlar arasındaki farklardan hiç bahsetmedi. Tek dayanağı, yukarıda açıkladığımız üzere kendi ürettiği ‘acı çekebilirler mi?’ argümanıydı. Bu argüman, günümüzde dahi hayvan meselesinin hukuki, politik ve etik bağlamda ele alınışının temel taşı haline gelmiştir. Bugün, Anglo-Amerikan felsefesinde hayvan sorunu ile ilgili tartışmalar hala Bentham’ın bu argümanı üzerinden ilerlemektedir.¹³⁹

3.1.1. Hayvanlardan İlk Kez Söz Ettiği, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* Adlı Eserindeki Dipnot

İnsanca muamele ilkesinin mimarı olan Bentham, hayvanları insani özelliklere sahip olmadıkları gerekçesiyle ahlaki topluluktan dışlayabileceğimiz görüşünü reddediyordu. Ona göre bu görüş, hayvanları ‘şeyler’ statüsüne sokuyor ve ceza çekmeyeceğini bilen bir işkencecinin keyfine terk ediyordu.¹⁴⁰ Bentham’ın yaklaşımı faydacı ve reformistti. Hayvanları insan yararına kullanmanın meşruiyetini kabul etti ancak gereksiz acıların, yani zulmün ortadan kaldırılması gerektiğini savundu. Bentham; baskın iyilik beklentisi olmadan, acının bilerek ve isteyerek herhangi bir varlıkta üretildiği her eylemin bir zulüm eylemi olduğunu belirtti.¹⁴¹ Bildiğimiz üzere Bentham, ahlaki olarak önemsenmenin tek sebebi olan acı çekebilme yetisi ile ilgili düşüncesinden ilk kez bir dipnotta bahsetti. İşte, Jeremy Bentham’ın hayvanlardan ilk kez bahsettiği *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş* çalışmasındaki bu dipnotta yazdıklarının bir kısmı şöyledir:

‘Bir gün gelecektir ki menfaatlerinin eski hukukçuların duyarsızlığından dolayı göz ardı edildiği ve hukuken hala alınıp satılabilen birer mal olarak görülen hayvanlara yeni haklar tanınacaktır. Çoğu ülkede hayvan türlerinin çoğunluğuna birer köle olarak davranıldığını bilmek çok üzücü, fakat günün birinde mutlaka hayvanların elinden zorbalıkla alınmış olan haklar geri verilecektir. Örneğin Fransızlar, siyah tenli olmanın, köle statüsüne sokulup işkence görmek için bir gerekçe olmadığını çoktan

¹³⁹ Can Batukan, **Bentham ve Animalizm**, Paris 7 Diderot Üniversitesi, CNRS, Sorbonne, Paris Cité, s. 7. https://www.academia.edu/37002298/Bentham_ve_Animalizm, (28.12.2019).

¹⁴⁰ Gary L. Francione, **Hayvan Hakların Giriş: Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?**, Çeviren: Renan Akman – Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 247.

¹⁴¹ Glen Willian Right, **Animal Law and Earth Jurisprudence: A Comparative Analysis of the Status of Animals in two Emerging Critical Legal Theories**, Sciences Po Paris, January, 2012, s. 3.

anladılar. Biz de ileride kaç ayağı olduğuna, derisinin kalınlığına ya da kuyruk sokumu kemiğinin yapısına göre hisleri olan bir canlıya aynı şeyi yapamayacağımızı elbet anlayacağız. Aşılamaz olan sınırı çizeceğimiz yer neresidir? Akıl yetisi mi, ya da belki konuşma yetisi mi? Yetişkin bir at ya da köpeğin zihinsel kapasitesi bir haftalık, hatta bir bebekle kıyaslanabilecek kadar gelişmiş düzeydedir. Kaldı ki böyle olmasa bile hayvanlara değer verip onların menfaatlerini gözetmek için asıl sorulması gereken soru bu olmamalıdır. Sorulması gereken asıl soru, ‘Akıl yürütebiliyorlar mı?’ ya da ‘Konuşabiliyorlar mı?’ değil, ‘Acı çekebiliyorlar mı?’ sorusu olmalıdır.¹⁴²

Bentham’ın hayvanlar hakkındaki bu ünlü dipnotu hayvanların ahlaki açıdan insanlardan daha aşağı varlıklar olarak görülmemesi gerektiğini ve hukuk düzeninde onların korumasız olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Bu dipnot, *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş*’in on yedinci bölümünde yazılanlara eklenmiş bir açıklamadır. Bentham on yedinci bölümde; genel olarak etik, insanların eylemlerini mümkün olan en yüksek miktarda mutluluğun üretimine yönlendirme sanatıdır diyerek etiğin bir tanımını yapar. Ardından mutluluğu hissedebilen varlıklardan bahseder ve insan eylemleri ile sağlanacak olan mutluluk ortamında hazzı hissedebilen iki tür varlık olduğunu ekler. İlk tür hukuki olarak kısıtlı kabul edilen diğer insanlardır, ikinci tür ise eski hukukçuların çıkarlarını önemsemeyerek tarih boyunca şeyler sınıfına soktuğu hayvanlar.¹⁴³ Bentham burada eski hukukçuların duyarsızlığından şikâyet ederek, hayvanların yasal statüsünde reform yapma arzusunu ima eder. Ayrıca bu yazdıkları, hayvanlar lehine en başta faydacı argümanın öncüllerini ortaya koyarak bu tür bir reformun ahlaki temele dayandırılması gerektiğini de önermektedir.¹⁴⁴ Bentham burada aslında toplam faydayı en üst düzeye çıkarma yükümlülüğümüz çerçevesinde, hayvanların da acı ve zevk hissettiklerini göz önünde bulundurarak onların çıkarlarını da göz ardı etmememiz gerektiğinden bahseder ve bunu eşit

¹⁴² Jeremy Bentham, **An Introduction to the Principles of Morals and Legislation**, Vol II., Printed for W. Pickering, Lincoln’s-Inn Fields and E. Wilson, Royal Exchange, London, 1823, ss. 236-237.

¹⁴³ Damiano Benvegnù, **Animals and Animality in Primo Levi’s Work**, The Palgrave Macmillan Animal Ethics Series, Springer, 2018, s. 56.

¹⁴⁴ Benvegnù, **a.g.e.**, s. 57.

düşünülme ilkesi adı altında ortaya koyar.¹⁴⁵ Bentham böylece rasyonaliteyi ve özerkliği, kimin adaleti hak ettiği sorusundan ayırmış olur. Bu paragrafta küçük bebekleri örnek verir ve onların akıl ve mantık yürütme yeteneklerinin hayvanlardan daha az olmadığından bahsederek hayvanları da ahlaki topluluğa dahil etmemizin gerekliliğine değinir. Bentham, bir varlığın adaleti hak edip etmediğine, dünyayı deneyimleme yeteneğinin olup olmadığına göre karar verir. Duyarlılığa odaklanması bu sebeple çok önemlidir. Bentham ayrıca hayvanların duyarlılıklarına odaklanmasından dolayı hem çağdaş faydacı hem de liberal düşünce üzerinde muazzam bir etkisi olan John Stuart Mill tarafından da desteklendi. Ayrıca Onun bu fikirleri, Peter Singer'ın 1975 tarihli *Hayvan Özgürleşmesi* kitabının temelini oluşturdu ve bu da hayvanlara muameleyi politik söylemde önemli bir konu haline getirdi. Aslında Bentham'ın tüm bu fikirlerinin on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda faydacı düşüncenin yükselişiyle oluşum gösteren siyasi toplulukların hayvanlara ne borçlu olduğu konusundaki tartışmanın dinç kalmasına ve güçlenmesine yol açtığını söylemek de doğru olacaktır.¹⁴⁶

Bentham hayvan hakları ile ilgili kısma gelmeden önce bu dipnota, *eski hukukçuların duyarsızlığı* hakkındaki şikâyetini dile getiren ve hayvanların çıkarları için bir tür yasal koruma oluşturulması gerektiği iddiasının nereden geldiğini anlatmak isteyen birkaç cümle ile başlar:

Hindu ve Mahometan¹⁴⁷ dinleri altında, hayvan yaratıklarının geri kalanının çıkarları bir miktar özenle karşılanmış görünmektedir. Peki, neden evrensel olarak duyarlılık noktasında insan yaratıkları kadar hesaba katılmadılar? Çünkü karşılıklı korkunun işi olan yasalar; daha az rasyonel olmaları sebebiyle hayvanların bir duyguyu insan ile aynı derecede veya onun kadar hissedemeyeceğinden dolayı onları aynı duygusal alanda değerlendirmedir.

¹⁴⁵ Jadran Lee, **Bentham on the Moral and Legal Status of Animals**, Ph.D Thesis., The University Of Chicago, Department of Philosophy, Chicago, Illinois, 2003, s. 105.

¹⁴⁶ Cochrane, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁴⁷ Aydınlanma çağı düşünürlerinin kullandığı İslam dinine işaret eden *Muhammedi-lik* anlamına gelen terim. Kaynak: Muhsin Altun, **İngiliz Aydınlanma Düşünürlerinde 'İslam' Algısı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Programı, Liberal Düşünce Dergisi, Yıl 20, Sayı 77, Kış 2015, ss. 133-162, s. 135.

Bu iddia aslında eşit düşünülme argümanının bir çıkış noktası olarak görülmektedir. Mademki artık hayvanların ahlaki konumu var, o halde onlara uygulanmasının yasa dışı olması gereken bazı şeyler olmalıdır diye ekler.¹⁴⁸

Şüphesiz, hayvanlar insanlarla aynı zevkleri ve acıları yaşamazlar. İlk bölümde bahsettiğimiz üzere Bentham'ın mutluluğu hesaplama yöntemine göre sıraladığı, insanlara ait bir takım haz ve acı algıları vardı. Bu algıların çoğu hayvanlar tarafından deneyimlenemez. Ancak en azından Bentham'ın tanımladığı duyuşsal zevk ve acıları, duyguları, bedensel ağrıyı, yemek yerken aldığı hazzı ve benzerlerini deneyimledikleri açıktır ve bunları insanlardan daha az miktarda hissettikleri söylenemez. Bu durumda Bentham'a göre mantıklı olan, hayvanların da mutluluk hesabına dâhil edilmesiydi.¹⁴⁹ Peki, hayvanların hangi alanlarda kullanımlarına kanunla izin verilmelidir? Bentham'ın cevabının oldukça izin verici olacağına dair bir ipucu, hep bahsettiği insan ve hayvan arasındaki duyarlılık farklarından kaynaklanan nitelik ifadesinde kendini gösterir. Bentham'ın bahsettiği bu nitelik, insan ve hayvan arasındaki zihinsel farklar argümanını işaret eder. Bu argüman, daha basit olan zihinleri nedeniyle hayvanların bazı istismar biçimlerinden insanlara göre daha az acı çekeceği iddiasıyla başlar ve hayvanların bu tür kötüye kullanım biçimlerine karşı koyma yetilerinin insana göre nispeten daha zayıf olduğunu ya da hiç var olmadığını iddia eder. Bentham'a göre, hayvanlara ait zihinsel farklılıklar birçok şekilde gruplandırılabilir. Şimdi onun yazdıklarından yola çıkarak birkaç zihinsel farklılık argümanı ve bu argümanların getirdiklerinden bahsedeceğiz.¹⁵⁰

Bentham, zihinsel farklılıklar argümanını öne sürerek hayvanlara yapılması gereken muameleleri 'onları öldürmeyi haklı kılanlar' ve 'onlara yapılan diğer suiistimalleri haklı kılanlar' olarak keskin bir şekilde ayırır. Burada devreye giren sebep, hayvanlarda aynı hislerin insanlara göre daha farklı yorumlanmasıdır. Bentham açıkça insanlarınkine tekabül eden bazı haz ve acıların hayvanlarda daha hafif ve en basit haliyle hissedildiğini düşünüyor ve insanların hissettiği tüm haz ve

¹⁴⁸ Bentham(1823), **a.g.e.**, 235.

¹⁴⁹ Kniess, **a.g.e.**, s. 4.

¹⁵⁰ Lee, **a.g.e.**, 106.

acı türlerinin sadece bir alt kümesine sahip olduklarına inanıyordu.¹⁵¹ Bentham ayrıca, hayvanların hafızalarından ve beklentilerinden kaynaklı bir his yaşamadıklarını özellikle belirtiyordu. Yani onların yaşadığı hisler bir beklentiye ya da yaşadıkları bir anıya dayanan duygular değildi; daha kısa süreli, daha dar bir algı sistemleri ve daha geçici bir odakları olduğu için, hisleri de daha basit ve daha anlık duygulara dayanıyordu. Ancak bu, her zaman ve her durumda tüm hayvanların insanlardan daha az duyarlılığa sahip olduğunu düşündüğü anlamına gelmeyebilir. Nedenini anlamak için, hayvanlar hakkında çağdaş düşünceyi şekillendiren varlık zinciri geleneğine bakılmalıdır. Varlık zincirinin hiyerarşik düzende hayvanlara, esas olarak zihinlerinin ne kadar gelişmiş olduğuna bakarak yer verdiğini incelemiştik. En alt seviyede istiridye gibi neredeyse hiç duyuları olmayan hayvanlar vardır. Ölçek giderek daha fazla duyarlılığa sahip türleri sıralayarak yükselir. Ancak belli bir noktada üstünlük; hafıza veya rasyonellik gibi başka zihinsel güce sahip olma meselesi haline gelir. Bu nedenle varlık zinciri geleneğinin veya Bentham'ın söylediğine göre; insanların memeliler gibi diğer yüksek rütbeli hayvanlardan daha yoğun hislere sahip olduğu her zaman açıktır. Elbette ki insan duyguları arasında hayvanların açıkça algılayamadığı din ve para kaynaklı acı ve hazlar gibi çokça his vardır. Ancak, hayvanların hissedebileceği ve insanların hissedemeyeceği hiçbir zevk veya acıdan bahsedilemez.¹⁵² Başta anlatılan konuya geri dönecek olursak, Bentham'ın öne sürdüğü ve hayvanları öldürmeyi haklı kılan bazı farklı zihinsel argümanlar öne sürdüğünü gösteren bir şema çizmek gerekirse aşağıdaki tabloda her bir sayı çeşitli zihinsel farklılıkları temsil eder. Örneğin; iki numara, hayvanların beyninin dar bir temporal odağa sahip olduğuna dikkat çeker ve bu sebebe dayanarak hayvanları öldürmeyi haklı çıkarır.¹⁵³

¹⁵¹ Lea Campos Boralevi, 'Bentham's Unpublished Manuscripts: Animals', **Bentham and The Oppressed**, Series C—Political and social sciences ; 1, Originally presented as the author's thesis (doctoral, European University Institute, 1980, Walter de Gruyter · Berlin · New York, 1984, s. 229.

¹⁵² Lee, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁵³ Lee, **a.g.e.**, s. 108.

	Daha Az Akut Duyum	Dar Temporal Odak
Öldürmek	1	2
Diğer Haklı Suiistimaller	3	4

Tablo 1: Zihinsel Farklar Argümanının Çeşitleri¹⁵⁴

Eşit gözetilme ilkesinin hayvanları da kapsamı gerektiği düşüncesinin baş mimarı olan Bentham, hayvanların mal statüsünde kalmasını eşit gözetilme ilkesiyle ters düşen bir durum olarak görmüyordu. Onların boş yere acı çekmemelerini sağlamak eşit gözetilme ilkesi kapsamında yeterliydi ve onlara başka bir statü tanınmasına gerek yoktu.¹⁵⁵ Buna bağlı olarak Bentham hayvanların öldürülmesinin bazı durumlarda meşru olduğunu kabul eder ve *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş* eserindeki bu dipnotunun ortalarında hayvanları öldürebileceğimiz durumlar ile ilgili birkaç görüşünden bahseder ve şöyle der:

‘Eğer tüm mesele onları yemek ise, yemekten haz duyduğumuz canlıları yememizin mazur görülmesi için gayet iyi bir sebep vardır ve bu; onları yemenin bizim için iyi olduğudur ve yediğimiz hayvanlar için bu durumun kötü olmadığıdır. Hayvanların insanlardan farklı olarak gelecek beklentileri yoktur. İnsan elinden yaşadıkları sıradan ve daha hızlı ölüm, her zaman olabilir ve bu da doğada onları bekleyecek kaçınılmaz olandan daha az acı verici bir ölümdür. Eğer mesele sadece onların öldürülmesi ise, bize saldıran bir canlıyı öldürmemiz için iyi bir neden vardır ve bu; onun yaşamaya devam etmesinin bizim için kötü olduğudur ve ölmenin onun için

¹⁵⁴ Lee, a.g.e., Table 1, s. 108.

¹⁵⁵ Francione(2008), a.g.e., s. 253.

*kötü olmadığıdır. Tüm bu sebepler haricinde onlar işkence etmek için bir nedenimiz var mıdır? Ben hiçbir neden göremiyorum. Peki ya onlara işkence etmememiz için sebepler var mıdır? Evet, birçok sebep vardır.*¹⁵⁶

Bentham'a göre, hayvanların insanlar tarafından öldürülmesi bazı durumlarda onların lehinedir. Örneğin doğanın düzenli işleyişinde elbet bir gün hayatını kaybedeceği kesin olan bir hayvan insanlar tarafından öldürüldüğünde daha hızlı ve daha acısız bir ölüm yaşamış olur. Özellikle gıda amacı ile yetiştirilen hayvanların, insanlar tarafından öldürülmezlerse doğal düzende yaşamadıkları için ölümlerine karşılaşmalarının gecikeceğini ve onların insanlara birer kaynak olarak hizmet için yaratıldıklarını ifade eder.¹⁵⁷ Bentham, insanların hayvanları yemek için öldürmesinin meşru kabul edilmesinin sebeplerini anlatırken, 'bizim onları yememiz için haklı sebeplerimiz olabilir ancak bu onların daha kötü durumda oluşu ile bağdaştırılamaz, sadece bizim onları yemek için daha iyi bir sebebimiz vardır' der. Bu dipnotta açıkça bahsetmese de eserin başka bölümlerinde özellikle çiftlik hayvanlarının, köpeklerin, kuşların ve diğer nazik veya evcil hayvanların masumiyetinden ve mutluluklarından bahsettiği yerler vardır. Bentham'a göre, hayvanların hayatta olması onlar için bir haz kaynağıdır ancak hayvanlar onları yememize aldırılmaz, haz ve acı hissetme yetilerine sahip olsalar da kendilerinin farkında değildirler ancak bu onlara ahlaki açıdan önemli hiçbir çıkarı olmayan ve hiçbir yükümlülüğümüzün olmadığı birer mal muamelesi edebileceğimiz anlamına gelmez.¹⁵⁸ Bu düşünceler Bentham'ın yaşadığı dönemde özellikle çiftlik hayvanlarının yaşadığı kötü şartlar göz önünde bulundurulduğunda herkes tarafından kabul edilmediği için hayvanlara karşı oldukça iyimser düşüncelerdir. Ancak Bentham böyle düşünürken aynı zamanda onları öldürebileceğimizi de kabul eder.¹⁵⁹

Bentham, yukarıdaki cümlelerinde hayvanları yemek için öldürebileceğimizden ve bu durumun onlar için daha kötü olmayacağından bahsetmişti. Burada hayvanların daha kötü bir duruma düşmeyeceğinden kastedilen şey; örneğin gıda amaçlı yetiştirilen hayvanların bir gün kesime götürüleceklerini

¹⁵⁶ Bentham(1823), **a.g.e.**, s. 235.

¹⁵⁷ Francione(2008), **a.g.e.**, s. 253, Dipnot:10.

¹⁵⁸ Francione(2008), **a.g.e.**, s. 253.

¹⁵⁹ Lee, **a.g.e.**, s. 109.

bildikleri için zihinlerinde bunun endişesini taşımayacak ve rahatsız hissetmeyecek olmalarıdır. Bu zihinsel farklılıklar argümanı tablosundaki ikinci versiyona giren durumdur. Hayvanların zihinleri çok basit yapılı ve dardır, bu sebeple sadece o anki zamana odaklandıkları için öncesi ve sonrası hakkında herhangi bir his taşımazlar.¹⁶⁰

Bentham, hayvanları öldürmemizi meşru kılan noktaları anlatırken, ölümün kendisinin, hayvanı ölüme götüren yolun ve ölüm şeklinin acısına göre ona daha az zarar verdiğini düşünüyordu. Kurban öldüğü anda, herhangi bir olumsuzluğu yaşayabilmek için ruhen ve bedenen orada var olmuyordu ve dolayısıyla kötü bir his yaşamıyordu. Buradan varabileceğimiz nokta, Bentham'ın yeme amacıyla ya da insana verebileceği başka bir zarardan korunmak için hayvanları öldürmelerini meşru görmesinin altında yatan düşüncedir. Bentham'a göre, insanın faydasına olan bazı durumlarda hayvanları öldürmekten çekinilmemelidir, ancak bunun da bir yöntemi olmalıdır. Hayvanların kendi doğal düzenlerinde bizim elimizden görecekları ölümden daha ağırlı ve uzun bir ölüm ile karşılaşacaklarına inanan Bentham, her hayvan ölüme doğada insan tarafından öldürölme ihtimalinden daha yüksek bir oranda yakalanır diye düşünür. Ve bu her zaman olabilir. Ancak insanlar onları her zaman ve her durumda değil, bazı zamanlarda ve özel durumlarda öldürür ve ona göre bu kesinlikle doğal seyirde yaşayacakları ölümden daha az acılı ve daha hızlıdır. Bu sebeple, insan için hayvanları öldürmenin daha iyi olacağı durumlar hayvana göre daha kötü bir durum oluşturmayacaktır.¹⁶¹

Toparlamak gerekirse Bentham, hayvanları öldürmenin bazı hallerde meşru olduğunu haklı çıkararak örnekler gösterse de, onların boşa acı çekmesine şiddetle karşı olduğunu her zaman ifade etmiştir. Dipnotta anlattığı Fransızların kölelere bakış açısını değiştirmesi örneğinde olduğu gibi, ırkçılık ile türçölük arası benzerlikler göstererek hayvanları korumaya çalışmış, yine konuşma yetileri olmamasını yahut fiziksel şekil farklılıklarını hesaba katarak onları ahlaki toplumdaki ayrı tutmamamız gerektiği ile ilgili görüşlerini açıkça belirtmiştir.¹⁶²

¹⁶⁰ Lee, **a.g.e.**, s. 110.

¹⁶¹ Lee, **a.g.e.**, ss. 111-113.

¹⁶² Lee, **a.g.e.**, ss. 115-116.

3.1.2. Hayvanlara Yapılan Zulüm İle İlgili Bir El Yazması Eseri

Bu el yazması eser, hayvanlara yapılan zulmün karşılıksız kalmaması gerektiğini açıklayarak başlar:

Eğer herhangi biri, herhangi bir hayvana ahlaksızca onu inciten ve endişelendiren davranışlarda bulunuyorsa cezası şu şekilde olmalıdır:

-Az ya da çok miktarda kefaletle cezalandırılabilir.

-On beş yaşın altında veya günlük çalışan bir işçiden ya da erkeklerden daha üstün olmayan bir durumdaysa kırbaçlanabilir.¹⁶³

Bentham burada herhangi bir hayvan derken elbette herhangi bir canlı hayvanı kastetmektedir. Acıya duyarlı olduğu sürece bunun hangi hayvan olduğu önemli değildir.¹⁶⁴ Bentham, tüm hayvanların az veya çok acıya duyarlı olduğunu kabul eder ve bu el yazması eseri incelerken biz de bu anlattıklarının tüm hayvanlar için geçerli olacağını kabul edeceğiz. Bentham, hayvanlardan bahsettiği tüm çalışmalarında salt olarak ahlaksız olarak kabul edilen ya da sadece hukuk düzeni kapsamında ahlaksız olarak kabul edilen davranışları özellikle ayırt etmiyor ve hayvanlara karşı yapılan tüm ahlaka aykırı muamelelerin yasalar tarafından yasaklanması gerektiğini düşünüyor.¹⁶⁵

Bentham, hayvanlara zulmedilmesinin cezalandırılması gerektiğini söyledikten sonra, onlara karşı icra edilen hangi davranışları *ahlaksız* olarak nitelendirdiğini anlatarak çalışmasına devam ediyor:

Hayvanlara karşı yöneltilen herhangi bir eylem faydalı bir amaç uğruna değil, salt olarak ona eziyet çektirme ve acı çektiğini görme amacı ile icra ediliyorsa ahlaksız sayılmalıdır. Onlara karşı yapılan her hareket mutlaka aşağıdakiler gibi bir amaca hizmet etmelidir;

¹⁶³ Boralevi, **a.g.e.**, s. 228.

¹⁶⁴ Boralevi, **a.g.e.**, s. 228.

¹⁶⁵ Lee, **a.g.e.**, s. 117.

-Eğer maksat hayvanları terbiye etmek ise onlara karşı yapılan aç bırakmak ve hatta bazen hırpalamak gibi kısıtlayıcı ve baskılayıcı, ceza niyetiyle yapılan hareketler,

-Hayvanların örneğin gıda, fizik, giysi üretimi, taşımacılık veya imalat gibi insan gereksinimlerine hizmet eden ve insan yaşamına kolaylık sağlayıp onların faydasına olan alanlarda kullanımını sağlamak gibi eylemler,

-Herhangi bir hayvanın rahatsız ettiği bir kişiyi yada kendisini korumak için hayvana yaptığı muameleler,

-Tıp alanını geliştirmek ya da diğer faydalı bilim dallarında daha iyi konumlara gelmek için yapılan deneylerde hayvanları kullanmak gibi eylemler ahlaksız eylemler değildir.¹⁶⁶

O zaman Bentham, zamanın hakim görüşlerinden keskin bir ayrılmayı temsil etmek yerine, on sekizinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan kendi halinde bir düşünür olmuştu. Henüz yaygın olmasa ve genellikle kamuoyunda alay konusu olsa da, hayvanlara karşı nasıl davranılması gerektiği ile ilgili tutumu, eğitimli sınıfların belirli bir bölümünce kabul görüyordu. Bununla birlikte, Bentham'ı o zamanın diğer yazarlarından ayıran şey, onun sistematik ve din dışı felsefi bir çerçevede bu pozisyon için bir temel sağlama girişimiydi. Tüm canlı varlıkların ahlaki olarak eşit değerlendirilmesi, yeni faydacı öğretinin radikal öncülüydü.¹⁶⁷ Peki, bu radikal öncüden başlayarak, Bentham hayvanlara karşı nasıl muamele edilmesi gerektiği ile ilgili oldukça geleneksel bir konuma nasıl geliyordu? Bu soruyu cevaplamak için şimdi Bentham'ın ahlak kuramının yapısına daha yakından bakmalıyız. Konuyla ilgili yazıları boyunca, ahlaki olarak eşit düşünülme fikrinin hayvanlara uygulanmasını sağlayan iki argüman vardı. Bentham, ilk olarak öldürme ve doğal ölüm arasındaki zıtlıktan bahseder. Diğerisi ise daha önce de bahsettiğimiz gibi hayvanların zihinsel kapasitelerinin sınırlılığı sebebiyle geçmişteki ve gelecekteki olaylardan etkilenmemeleriydi. Başka bir deyişle, öldürmeye karşı genel bir varsayım, insan örneği verilecek olursa güvenliğimizin garanti edilemeyeceği kaygısı

¹⁶⁶ Boralevi, **a.g.e.**, s. 228.

¹⁶⁷ Kniess, **a.g.e.**, s. 9.

sonucu gelecekte acı yaşanılacağı beklentisinden kaynaklanabilir. Ancak bu argüman açıkça, geleceği düşünmek ve başkalarının öldürülmesinden edindiği tecrübe ile aynı durumun kendi yaşamları için bir risk oluşturabileceği endişesini taşımaktır. Ve bunun için geniş ve işlevsel bir zihinsel kapasiteye sahip olmak gerekir. Hayvanlar bu kapasiteden yoksun oldukları için, diğer hayvanların öldürüldüğünün farkında olarak endişe bazında zarar görmezler.¹⁶⁸ Öldürülme ve doğal ölüm argümanından bahsedecek olursak: Örneğin; Bentham'ın yukarıda saydığı bu faaliyetlerden bazıları hatta çoğu hayvanların öldürülmesini gerektiren eylemlerdir ancak o bu durumu çok önemli görmemektedir ve bunun nedeni de ölüm anının hayvanlara çok fazla zarar vermediğini düşünüyor olmasıdır. Bentham, hayvanların elimizde yaşayacakları ölümün doğal ortamlarında yaşayacakları ölümden daha az acı verici olduğunu savunur. Bu nedenle ona göre hayvanları öldürmek dünyadaki toplam suç oranını artırmaz, aksine azaltır. Bu görüş, Epikür'ün klasik ölümün zararlı ve ağrılı olmadığına dair argümanının ölümün ölen kişiye zarar vermediğini varsayan yönü ile ilgilidir. Bir kez varlığımız sona erdiğinde hak sahibi olamayız, çünkü varlık haklara sahip olmak için bir önkoşuldur. Dolayısıyla önemli olan tek şey, ölmeden önce ve ölüm anında canlıyken ne yaşadığımızdır.¹⁶⁹

Bentham hiçbir zaman, herhangi bir eylem için, insan kazancının hayvan acısına ağır basıp basmadığını belirlememiz gerektiğini önermez. Sadece genel olarak durumun zaten böyle olduğunu varsayar.¹⁷⁰ Bu, Bentham'ın en büyük sayının en büyük mutluluğu prensibinin hayvanlara uygulanması olarak düşünülebilir. Bentham, hayvanların eziyet çektiğini görmek amacı ile onlara yapılan her türlü davranışı ahlaksız kabul eder, burada bir çelişki yok. Ancak Bentham'ın yukarıda ahlaklı olarak sıraladığı eylemlerden bazılarında elbette ki hayvanların acı çektiği durumlar söz konusu olacaktır. Örneğin, taşımacılık faaliyetini ele alırsak şüphesiz ki her insanın aklına ilk gelen şey hayvana bir yük verip onu bir yerden bir yere götürmesi için kullanmaktır. Bu durumda hayvanın hiç acı çekmediğini söylemek zor olacaktır ve bu konuda, hayvan acısını baz aldığımız zaman hangi hareketlerin hayvanlara zarar verdiğini, hangi hareketlerin zarar vermediğini belirten bir

¹⁶⁸ Kniess, a.g.e., s. 10.

¹⁶⁹ Kniess, a.g.e., s. 9.

¹⁷⁰ Kniess, a.g.e., s. 8.

sınıflandırma yapmak faydalı olacaktır. Ancak Bentham bu ayrıntılara girmediği için aşağıdaki tabloda gösterilen sınıflandırmayı onun net çizgilerini baz almadan uygun olduğunu düşündüğümüz ölçüye göre ufak değişiklikler oluşturarak yapacağız.¹⁷¹

Yararlı Eylemler	Ahlaksız Eylemler
<p>Bir eylem, daha az acıya neden olan aşağıdaki amaçlardan bir veya daha fazlasına hizmet ederse o eylem yararlıdır:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Hayvanları terbiye etmek için onlara uygulanan ılımlı cezalar 2. İnsanların yiyecek(balıkçılık ve avcılık dahil), giyecek, taşımacılık, üretim, tıp gibi alanlardaki ihtiyaçlarında kolaylık sağlamak için hayvanların kullanımı 3. Kişileri veya şeyleri hayvanlardan korumak için yapılan eylemler 4. Hayvanların tıbbi ve bilimsel deneylerde kullanımı 	<p>Bir eylem, aşağıdaki durumlarda ahlaksız olarak nitelendirilir:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Hayvan acısının, yararlı eylemler kategorisinde gösterilen 1 ve 4 numaralı eylemleri icra ederken alınacak faydadan daha fazla olmasına sebep olan muameleler 2. Hayvanlara işkence yapan zalimce eğlenceler, hayvan dövüş sporları gibi eylemler

Tablo 2: Eylemlerin Sınıflandırılması¹⁷²

Bu tabloda şaşırtıcı olan şey, bazı durumların maksimum fayda hedefi ile çelişiyor gibi görünmesidir. ‘Ahlaksız’ olarak nitelendirilen faaliyetlerden bazıları, insanlara hayvanlara zarar vermekten daha fazla kazanç sağlayabilir ve bu nedenle ‘en büyük mutluluk ilkesi’ dahilinde kabul edilebilir olabilir. Tersine, bazı aktiviteleri salt ‘yararlı’ olarak adlandırmak, hayvanlara insanların elde edeceği faydadan daha fazla zarar verebilir ve bu nedenle ‘en büyük mutluluk’ prensibine

¹⁷¹ Lee, **a.g.e.**, ss. 118-119.

¹⁷² Lee, **a.g.e.**, Table 2, s. 120.

aykırı hale gelebilir.¹⁷³ Bentham ‘yararlı’ olarak adlandırdığı ve dolayısıyla ahlaki olarak kabul edilebilir olan bir eylemin aslında en büyük mutluluk ilkesini ihlal edebileceği sorunu pek önemsememiştir. Örneğin, insanların kaz ciğeri yiyebilmek için zorla beslediği ve şişirdiği kazları ele alalım. Burada, kazların çektiği acı insanın elde edeceği faydadan daha büyüktür. Bentham, hayvanlara faydacılık prensibine dayanarak daha fazla önem verilmesi gerektiğini savunurken, bu durumun ortaya çıkaracağı sorunların çözümlerine değinmeyi ihmal etmiştir.¹⁷⁴

Bentham’ın ‘ahlaksız’ olarak tanımladığı eylemlere bakacak olursak; ona göre bir eylemin ahlaksız olması için faydalı bir amaç uğruna değil, sadece hayvanın acı çektiğini görmek için yapılması gereklidir. Burada ikili bir ayrım vardır. Öncelikle bu eylem faydalı bir amaç için yapılmayacak ve salt olarak hayvanın acı çekmesi kastedilerek icra edilecektir. Bu durumda aşağıdaki tabloda gösterilen dört kategori söz konusu olacaktır:¹⁷⁵

	Yararlı bir amaç güderek yapmak	Yararlı bir amaç güderek yapmamak
Hayvanın acı çektiğini görmek için yapmak	1	2
Hayvanın acı çektiğini görmek için yapmamak	3	4

Tablo 3: Ahlaksız Eylemler ve İlgili Kategoriler¹⁷⁶

Bentham’ın ahlaksız eylem tanımını yaparken kullandığı iki fiil, bu tabloda 2 numarada gösterilen fiillerdir. Dolayısıyla Bentham’ın tanımının kesişim kümesi

¹⁷³ Lee, **a.g.e.**, s. 120.

¹⁷⁴ Lee, **a.g.e.**, s. 121.

¹⁷⁵ Lee, **a.g.e.**, s. 122.

¹⁷⁶ Lee, **a.g.e.**, Table 3, s. 122.

olan bu kategori, salt olarak ahlaksız eylem kabul edilen hareketleri işaret eder. Bu kategorinin tam zıddı olan 4 ise, Bentham'ın açıkça onayladığı ahlaksız olmayan davranışlar kategorisidir. Bu iki durumda bir pürüz yokken, 1 ve 3 numaralı kategorilerin akıbeti ile ilgili nasıl bir yorum yapmak gerektiği anlatılmaya çalışılacaktır.¹⁷⁷ İkinci kategoriye örnek vermek gerekirse, mezbahada çalışan bir insan, hayvanlara kasıtlı olarak acı vermemek için onları keserken olması gerekeni yapıyor, asla onlara acı çektirmek için ekstra bir davranış icra etmiyor. Ancak bu adamın, hayvanların zaten kimin elinden olursa olsun aynı derecede çekeceği acıdan zevk alıp almadığını bilmek çok zordur. Belki de sadece onların acısını görmek için motive oldu ve mezbahada çalışmayı tercih etti. Bu durumda Bentham bu olayı ikinci kategoriye sokuyor ve ahlaksız davranışların yasal bir uygulaması olmadığından dolayı mezbahada çalışan insanın sadece düşünerek bu ahlaksız davranışı icra etmiş olup olmamasının çok önemli olduğunu düşünmüyor. Üçüncü kategoriye örneklendirecek olursak, bir boğa güreşi meraklısını ele alalım. Bu insan, boğa güreşini seyrederken orada olan bitenin yarattığı heyecandan zevk alıyor olabilir ancak hayvanın acı çektiğini görmekten zevk almıyordur. Hayvanın acısı açıktır, ancak aktivitenin ana odağı bu değildir.¹⁷⁸ Burada amaçsız bir eğlence durumu söz konusudur. Bentham bu kategoriye duyarsız olarak adlandırdığı eylemleri içerdiği gerekçesiyle ahlaksız olarak nitelendirmek istiyordu. Duyarsız davranışların zulmü alışkanlık haline getirebileceği ve bu davranışların suçların en kötüsüne yol açmaya eğimli olduğuna inanıyor ve bu gerekçeye dayanarak egemen güçlerin de hâkimiyeti altında bulunan öznelerle karşı duyarsız olabileceğini ifade ediyordu.¹⁷⁹

Bentham, hayvanlara karşı 'ahlaksızca' davranmayı tanımlarken, aslında insanların hayvanlara neden zulmetmemesi gerektiğinin üç sebebini listeler. İlki, bir insanın hayvanlara zulmetmesi önlenirse, Bentham'a göre zulüm ve duyarsızlığın alışkanlık haline gelmesi ve dolayısıyla kanunun en kötü saydığı suçları işlemeye meyledilmesi de belli bir oranda engellenebilir. Bentham buna zulmün alışkanlık haline gelmesi argümanı der.¹⁸⁰ Kısaca Bentham, zulüm eylemlerinin onları icra

¹⁷⁷ Lee, **a.g.e.**, s. 122.

¹⁷⁸ Lee, **a.g.e.**, ss. 122-123.

¹⁷⁹ Boralevi, **a.g.e.**, s. 229.

¹⁸⁰ Lee, **a.g.e.**, s. 124.

edenlerde bırakacağı psikolojik etkilerden endişe duyması sebebiyle ortaya böyle bir teori atmıştı. Dolayısıyla, hayvanlara kötü muameleye karşı bir mevzuat oluşturulması onun için önemliydi.¹⁸¹ Ayrıca ona göre doğrudan hayvanlara yönelik zulme karşı oluşturulacak bir mevzuat eyleminin; yaralama, adam öldürme, kundakçılık ve kötülük içeren diğer tüm suçlara karşı dolaylı bir mevzuat eylemi olacaktır. Hayvanlara kötü muamele edilmesinin insanlara karşı suçlara yol açabilmesinin sebebi Bentham'a göre kötülüğü teşvik etme ve başkalarının acılarında tatmin bulma arzusuydu. Hayvanlara yönelik yararlı eylemler kötü niyetli nedenlerle yapılmadığından, insanlara karşı acımasız işleri de teşvik etmemiş olur. Bentham'ın hayvanlara zulmü yasadışı ilan etmesinin ikinci nedeni açıktır. Ona göre hayvanlara zulmedildikçe onlar da sürekli endişe içinde olacak ve saldırganlaşacaktır. Bu da onların başka insanlara zarar vermelerine yol açabilir. Son neden ise insanların, hayvanların onlara zulmedilmemesinden kaynaklanan çıkarlarını gözetme yükümlülüğüdür.¹⁸²

3.1.3. Bentham'ın *Morning Chronicle* Gazetesinin Editörüne Yazdığı Mektup

Bentham bu mektubu, hayvanlara karşı zulmü yasaklamak için çalışmalar yapan Richard Martin¹⁸³ ve diğer parlamenter reformcuları desteklediğini ifade etmek için 4 Mart 1825 tarihinde yazdı ve editöre gönderdi. *Morning Chronicle* gazetesi, insanların acı çekmemek ve zarar görmemek adına bazen hissiz ve hatta umarsız davranmaları gerektiğini savunmaktaydı. Hayvan zulmünü yasaklamaya yönelik yapılan bu yasa tasarıları, hayvanların tıbbi deneylerde kullanılmaması gerektiğini de içermekteydi. Bu da şu demek oluyordu ki gazete, hayvanları korumanın önemli tıbbi araştırmaların terk edilmesi anlamına gelmesi gerektiğine

¹⁸¹ Kniess, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁸² Boralevi, **a.g.e.**, s. 229.

¹⁸³ Faydacı Düşünce Akımının Hayvanlar Üzerindeki Etkisi' başlığı altında da bahsettiğimiz Richard Martin, hayvanlara yapılan zulmü önlemek için verilen tasarılarından kabul edilip yasalaştırılan ilk tasarının sahibidir.

dayanarak bu çıkarımını haklı bulmuş gibi görünmekteydi.¹⁸⁴ Bentham, bu gazetenin editörüne yazdığı mektubuna başlarken şöyle diyor:

*'Köpeklerin ya da diğer hayvanların tıbbi deneylerde kullanılmasına karşı bir itiraz etme ihtiyacı içinde değilim; ancak bu deney, tamamlandığında makul bir olasılıkla insanlığa faydalı olacak bir amaca hizmet ediyorsa mümkündür. Böyle bir öngörü olmadan, onlara boş yere acı çektirilmesine karşı kesin ve aşılabilir bir itirazım vardır.'*¹⁸⁵

Bentham, acının herhangi birinin üzerinde bir zulüm eylemi icra edilerek, bilerek ve isteyerek üretildiğini ve alışkanlık haline gelirse ne kadar kötü sonuçlar doğuracağını söyleyerek devam ediyor. Ona göre bunu engellemenin tek yolu, topluma aşılacak olan baskın iyilik umududur. Bentham bu mektupta aynı zamanda bir atın ya da bir köpeğin acı çekmesini izlerken eğlenmenin nasıl mümkün olduğuna akıl erdiremediğine değinerek acıya sebebiyet veren kişinin motivasyonel durumundan da bahseder. Bu, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislations*'taki dipnotunda ve hayvanlara karşı zulüm ile ilgili yazdığı el yazması eserinde bahsettikleri ile eşleşen bir genel görüştür.¹⁸⁶ Bentham, kendi görüşlerini belirtse de aslında bu mektubu önemli bir gazeteyi hayvanlara yapılan zulüm ile ilgili yasa tasarılarının görüşüldüğü dönemde bir konudaki tutumunu değiştirmesi gerektiğine ikna etmeye çalışıyor. Bu da genel olarak Richard Martin ve diğer Parlamenterlere karşı yapılan kötüleme propagandasından vazgeçilmesi gerektiğine dair bir ikna çabasıdır.

¹⁸⁴ Lee, a.g.e., ss. 129-130.

¹⁸⁵ Timeless Books, 'To the Editor of the Morning Chronicle', **Life of Jeremy Bentham and His Correspondence (Illustrated)**, www.WealthOfNation.com, 3 Haziran 2015, E-Kitap, <https://www.kobo.com/tr/tr/ebook/life-of-jeremy-bentham-and-his-correspondence-illustrated>, 25.01.2020.

¹⁸⁶ Timeless Books, **To the Editor of the Morning Chronicle**.

3.1.4. Theory of Legislation Adlı Eserindeki Hayvanlar ile İlgili Görüşleri¹⁸⁷

Bu eserde hayvanlardan bahsedilen dört ayrı paragraf vardır. Genel olarak toparlayıp kısaca özetleyeceğiz.

Bentham, hayvanlar ile ilgili ilk paragrafın başlarında, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislations* adlı eserinde bahsettiği görüşlerinin açık bir özetini ortaya koyar ve zulmün alışkanlık haline getirilmesinden bahsederek sonlandırır. Bentham burada hayvanlara karşı boşu boşuna yapılan acımasız zulmü yasadışı ilan etmenin birçok nedenine de değinmiştir. Bunların arasında genel bir hayırseverlik duygusu geliştirme ve insanları daha ılımlı hale getirme amaçlarını da saymaktadır.¹⁸⁸

Bentham ikinci paragrafta, ‘Hayvanlardan İlk Kez Söz Ettiği, An Introduction to the Principles of Morals and Legislation Adlı Eserindeki Dipnot’ başlığında anlattığımız zihinsel farklılıklar argümanına yeniden değinir. Özellikle dar bir temporal odakları olduğuna tekrar gönderme yaparak, hayvanların beklenti ya da hafıza kaynaklı haz ve acılardan muaf olduğunu tekrar dile getirir. Ve yine hayvan ve insan arasındaki bariz yeti farklarından biri olan bu *beklenti* duyusunun bize genel bir davranış planı oluşturma gücü verdiğini ve yaşam süresini oluşturan ardışık anların neden yalıtılmış ve bağımsız noktalar gibi olmadığını, nasıl bir bütünün sürekli parçaları haline geldiğini açıklayarak devam eder.¹⁸⁹

Burada Bentham, hayvanların zihinsel yaşamlarının ardışık anlarının yalıtılmış ve bağımsız noktalar olduğunu öne sürüyor gibi görünüyor ve bu görüşü ile hayvanların hafıza ve beklentilerden yoksun olduğu inancını tekrar dile getirmiş oluyor. Bentham, hafızadansa beklentilere daha fazla vurgu yapıyor çünkü hayvanların zihinsel yaşamlarının onları herhangi bir sorumluluk altına sokmayacak kadar sığ olduğunun zaten çok açık olduğunu ifade ediyor.

¹⁸⁷ Lee, **a.g.e.**, s. 132.

¹⁸⁸ Jeremy Bentham, **Theory of Legislation**, Translated from the French of Etienne Dumont, By. R. Hildreth, Second Edition, Trübner & Company, London, 1871, s. 66.

¹⁸⁹ Bentham(1871), **a.g.e.**, ss. 110-111.

Bentham *Theory of Legislation* adlı eserinin hayvanlar ile ilgili olan kısmının üçüncü paragrafında ilk kez hiç bahsetmediği bir konuya değinir. Avcılık ve balıkçılık hakları ile ilgili değişik bir tartışmaya giren Bentham, bir arazi üzerinde yaşayan her türlü hayvanın o mülkün sahibinin izni olmadan avlanamayacağına inanırdı. Ancak arazi sahibinin avcılık yapma hakkını kullanması tamamen kendisine aitti ve bu konuda özgürdü. Çünkü ona göre, arazinin mülkiyeti kime aitse o toprağın üzerinde bulunan her türlü hayvan ve bitkinin mülkiyeti de ona ait olurdu.¹⁹⁰ Bentham'ın bu görüşünden, hayvanları hukuki olarak birer mal statüsünde değerlendirdiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, Bentham'ın toprak sahibinin kendi arazisinde avlanılmasına izin verme hakkını geçersiz kılmak istediği bir durum da vardı. Bu da; zarar verme kapasitesi yüksek olan ve insana tabi diğer çiftlik hayvanlarını yiyen tilki, ayı, kurt ve bunlar gibi etçil diğer tüm hayvanların arazi sahibinin izni olmadan bile öldürülebileceğini düşündüğü durumdur. Bentham bu hayvanların değerinin, verdikleri zararı telafi edemeyeceğine inandığından dolayı onların yok edilmesi gerektiğini ve arazi sahibinin rızasına bakılmaksızın herkese onlara öldürme hakkı verilebilmesi gerektiğini savunurdu. Bentham'a göre onları öldürmek kamu yararı adına bir eylem olarak görülmeli ve bunu yapan herkes bir nevi polis gibi hareket ediyor olarak kabul edilmeliydi ve bu nedenle, hayvanın kamusal alanda ya da özel mülkiyete ait bir arazide olup olmadığına bakılmaksızın herkesin bu işi yapabilmesine izin verilmeliydi. Ancak bu istisnai bir durumdu ve gerçekten zarar verebilecek olan hayvanlar için geçerli olmalıydı.¹⁹¹

Bentham'ın arazilerdeki hayvanlara yapılabilecek olan muamelelerde sorumluluğa değindiği bu hallerde dikkate alınacak son durum, kamu arazisindeki zararsız hayvanların akıbetiydi. Bentham, insanların onları yalnızca büyük olmasına rağmen aynı oranda insanın yaşamadığı, toprak büyüklüğüne göre daha az nüfus barındıran büyük ülkelerde avlamalarına izin verilmesi gerektiğine inanmaktaydı.¹⁹² Fakat İngiltere gibi yoğun nüfuslu ülkelerde buna izin verilirse bazı sıkıntılar yaşanacağını düşünüyordu ve beş durum halinde bunları listeledi. İlk olarak,

¹⁹⁰ Bentham(1871), **a.g.e.**, s. 167.

¹⁹¹ Bentham(1871), **a.g.e.**, s. 167.

¹⁹² Bentham(1871), **a.g.e.**, s. 165.

sülünlerin ve bu tür diğer hayvanların kaynağının azalacağı ve tükeneceğinden bahsetti. Ona göre bu kötü olurdu, çünkü sülün yemeyi seven tüketiciler az bulunduğu için satın alırken daha fazla para ödemek zorunda kalırdı. Bentham'ın bahsettiği sıkıntı yaratacak diğer tüm durumlar, profesyonel avcı sınıfına dâhil olan kişilerle ilişkiliydi. Kendilerine göre faydalı bir amaç ile yaptıkları avcılık sporunu bir daha yapamayacak olmaları bu insanların başka türlü yollar aramasına sebep olabilirdi. Örneğin eğer kamu arazisinde bulunan zararlı zararsız tüm hayvanların avlanması yasaklanırsa onlar avlanmak için özel mülkiyetteki arazilere yönelebirlirler ve bu da bir takım anlaşmazlıklar doğurabilirdi.¹⁹³

Bentham, avcılık ve avlanma ile ilgili birçok detay anlatırken, balıkçılık ile ilgili bahsettiği detaylar daha azdı. Bir su kütlesinin bulunduğu arazi sahibinin, o sudaki balıklar üzerinde münhasır haklara sahip olması gerektiğini düşündüğünü varsayabiliriz. Bu, arsa sahibinin arazi üzerindeki hayvan ve bitkiler üzerinde münhasır haklara sahip olması gerektiği iddiasının doğal bir uzantısıdır. Özel mülkiyet dâhilinde olmayan sularda balık avına gelince, Bentham bize yasanın su kütlesinin büyüklüğüne göre ayırım yapılması gerektiğini söyler.¹⁹⁴ Büyük göllerin, büyük nehirlerin, büyük körfezlerin ve özellikle okyanusların, özel mülk sahipleri tarafından işgal edilmemesi gerektiğini ifade eder. Hiç kimseye ait değil, herkese ait olarak kabul edilirler ve bu sebeple ona göre okyanus balıkçılığını sınırlamak için hiçbir neden yoktur çünkü çoğu balık türünün çoğalma faaliyeti bitmeyecek gibi gözükmektedir. Bentham, bu noktada doğanın ihtişamı ve cömertliğinin idrak sınırını aştığını ifade eder.¹⁹⁵ Balık stoklarının tükenme tehlikesinin bulunduğu daha küçük su kütlelerinde ise, yasanın ne kadar balık yakalanabileceğine bazı sınırlamalar koyması gerektiğini düşünüyordu.¹⁹⁶

Bentham'ın bu uzun avcılık ve balıkçılık tartışmasında hayvanların yararlarını dikkate almaması tuhaf görünebilir. Muhtemelen bunun gerekli olmadığını düşündü, çünkü hayvanların ahlaki toplulukta yeri olduğunu savunmasına rağmen başka

¹⁹³ Lee, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁹⁴ Lee, **a.g.e.**, s. 135.

¹⁹⁵ Bentham(1871), **a.g.e.**, s. 164.

¹⁹⁶ Lee, **a.g.e.**, s. 135.

yerlerde aynı zamanda avlanma ve balıkçılığa izin verilebileceğini iddia ettiği görüşleri de vardı.¹⁹⁷

Son olarak dördüncü paragrafta Bentham, hayvanlardan bahsederken hem diğer üç paragraftaki hem de hayvanlardan bahsettiği diğer tüm kaynaklarındaki görüşlerinden daha farklı konulara değinir ve bunları *The Cultivation of Benevolence*¹⁹⁸ başlığı altında anlatır. Burada anlatılanları dört parça halinde incelemek, daha iyi anlaşılması adına yararlı olacaktır.¹⁹⁹

1. *Bentham, ilk olarak yasa koyucunun insanları zulme teşvik eden her türlü şeyi yasaklaması gerektiğini anlatarak başlar. Romalıların gladyatör şovlarından bahsederek insan hayatını hiçe sayan bu eğlencelerin toplumu vahşete sevk ettiğini ve kendi hayatını değersiz görmeye alışan insanın diğer canlılara karşı daha da hissizleşecek olmasına değinir. Ardından, bu nedenle eğlence veya açgözlülüğün tatmini için hayvanlara yapılacak her türlü zulmün yasaklanması gerektiğini savunur. Çünkü ona göre horoz ve boğa dövüşleri, avcılık, balıkçılık, tavşan kaç tutu oyunları ve bu türden tüm diğer en canlı acılara ve hayal edilebilecek en yavaş ve acı verici ölümlere maruz bırakan eğlenceler ancak hassasiyet eksikliği olanlar tarafından eğlenceli bulunabilir.*²⁰⁰

2. *İnsanların hayvanları öldürmelerine izin verilebileceğini, fakat onlara eziyet etmelerinin yasaklanması gerektiğini savunur.*²⁰¹

3. *İnsan elinden olan yapay ölümün, basit işlemlerle doğal ölümden daha az ağırlı hale getirilebileceği için üzerinde çalışılmasına ve yasal olarak zorunlu tutulmasına değeceğine inanır.*²⁰²

¹⁹⁷ Lee, **a.g.e.**, s. 135.

¹⁹⁸ Bu tamlamanın eserde anlatılanlara göre en uygun karşılığı *iyilik kültürüdür*. Lee, **a.g.e.**, s. 135, Dipnot: 36.

¹⁹⁹ Lee, **a.g.e.**, s. 136.

²⁰⁰ Bentham(1871), **a.g.e.**, s. 428.

²⁰¹ Bentham(1871), **a.g.e.**, s. 428.

²⁰² Bentham(1871), **a.g.e.**, ss. 428-429.

*4. Bentham bu kısımda yasaların hassas olan her varlığı koruması gerektiğini anlatır ve bir gün gelecektir ki, insanca tutumların nefes alıp veren her türlü varlığa uygulanması gerektiği inancı herkese yerleşecektir der.*²⁰³

İkinci ve dördüncü bölümlerde Bentham'ın daha önceki eserlerinde anlattıktan daha farklı olan dikkate değer bir detay yoktur. Bununla birlikte birinci ve üçüncü bölümlerde, Bentham hayvanlar ile ilgili diğer kaynaklardaki görüşlerinden daha radikal bir tutum sergilemektedir. Başka bir yerde avlanma ya da balık avının onaylanmamasına işaret etmediği halde, burada her iki uygulama için de ciddi bir eleştiri içine girmiş ve yasaklanması gerektiğini savunmuştur. Bu durumda Bentham, zulmün alışkanlık haline getirilmesi argümanının kapsamını genişleterek, mazur görülecek eylem sınıfını kısıtlamış, aynı zamanda ölümün daha az ağırlı olduğu argümanının kapsamını daraltarak, öldürme hareketlerini de sınırlandırmış olur.²⁰⁴

Bentham, üçüncü bölümde hayvanın insan tarafından öldürülmesine ilk kez farklı bir bakış açısıyla yaklaşıyor ve yasalar tarafından zorunlu tutulabileceğini söylüyor. Ancak Bentham burada zulmün nasıl nitelendirilmesi gerektiği ile ilgili bir detay sunmuyor. Bununla birlikte, burada verdiği balıkçılık ve avcılık gibi zulüm örneklerinin başka bir yerde desteklediği anlaşılan uygulamaları içermesi dikkat çekicidir. Yukarıda 'İkinci Paragraf' başlığında bu aktiviteleri desteklediği ve başka herhangi bir metinde yasaklamadığı açıklamaları incelediğimiz halde, burada yasaklanmalarını istiyor. Ardından hayvanların yenmesine karşı çıkmadığını ve geleneksel kesim yöntemlerini uygun bulduğunu açıkça ifade ediyor ve yasaların bunu desteklemesi gerektiğini ekliyor.²⁰⁵ Bu, daha önceki sert tavırlarının bazılarıyla tezat oluştursa da o zamanın şartlarında değişen uygulamaları gözeterek yine faydacılık prensibine göre hareket ettiğini söyleyebiliriz.

Jeremy Bentham'ın hayvanlara yapılan zulüm ile ilgili el yazması eserindeki anlattıkları bize göre hayvanlar ile ilgili fikirlerinin en eksiksiz aktarımıdır. Bu sebeple, orada bahsedilenleri Bentham'ın temel görüşü olarak ele alacağız ve şuan incelediğimiz eserde o görüşlerle farklılık gösterenlerin neler olduğunu daha iyi

²⁰³ Bentham(1871), **a.g.e.**, s. 429.

²⁰⁴ Lee, **a.g.e.**, ss. 137-138.

²⁰⁵ Lee, **a.g.e.**, s. 139.

anlamak için zulüm eserini anlatırken çizdiğimiz Eylemlerin Sınıflandırılması²⁰⁶ tablosuna tekrar bakacağız.

Yararlı Eylemler	Ahlaksız Eylemler
<p>Bir eylem, daha az acıya neden olan aşağıdaki amaçlardan bir veya daha fazlasına hizmet ederse o eylem yararlıdır:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Hayvanları terbiye etmek için onlara uygulanan ılımlı cezalar 2. İnsanların yiyecek(balıkçılık ve avcılık dâhil değil), giyecek, taşımacılık, üretim, tıp gibi alanlardaki ihtiyaçlarında kolaylık sağlamak için hayvanların kullanımı 3. Kişileri veya şeyleri hayvanlardan korumak için yapılan eylemler 4. Hayvanların tıbbi ve bilimsel deneylerde kullanımı 	<p>Bir eylem, aşağıdaki durumlarda ahlaksız olarak nitelendirilir:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Hayvan acısının, yararlı eylemler kategorisinde gösterilen 1 ve 4 numaralı eylemleri icra ederken alınacak faydadan daha fazla olmasına sebep olan muameleler (Buna geleneksel kesim yöntemleri de dâhildir) 2. Hayvanlara işkence yapan zalimce eğlenceler, hayvan dövüş sporları gibi eylemler <p>3. Balıkçılık ve Avcılık</p>

Tablo 4: *Theory of legislation*’da Eylemlerin Sınıflandırılması²⁰⁷

Tabloda koyu renkle yazılanlardan anlaşılacağı üzere, avcılık ve balıkçılık insanın yiyecek ihtiyacını karşılıyor olsa bile yararlı eylemler kategorisinden çıkmış ve ahlaksız eylemler kategorisine girmiş, ayrıca bu kategoriye geleneksel kesim yöntemleri eklenmiştir. Bentham’ın bu değişiklikleri neden yaptığı bir muammadır. Ancak, tüm bunları iyiliğin ve hayırseverliğin kültür haline getirilmesi anlamına gelen bir başlık altında yazdığı için toplum faydasına göre hareket ettiğini söyleyebiliriz.

²⁰⁶ Bkz. Tablo 2, s. 42.

²⁰⁷ Lee, **a.g.e.**, Table 4, s. 140.

Hayvanlar için bir savunucu olmak Bentham için nispeten küçük bir proje gibi görünmektedir. Yazılarının muazzam kütlesinden, hayvanlara küçük bir miktar ayırmıştır. Hayvanların eşit düşünülme hakkını kabul etmiş fakat bu noktada ısrarcı olup bir akım başlatmamıştır. Başka bir deyişle, iyi bilinen ve bu argüman üzerinden tanınan güçlü bir hayvan savunucusu olmamıştır.²⁰⁸ Bentham'ın kendini bu konuda ön plana çıkarmamasının birçok nedeni olabilir. Belki hayvan haklarını savunup onların eşit düşünülme hakkına layık olduğunu anlatırken onları yiyebilmeyi de hak gördüğü için eleştirilerde kaçmak ve daha güçlü argümanlar üretmeye çalışmak yerine basitçe görüşlerini ifade etmeyi tercih etmiştir. Bentham, özellikle eylem faydacılığını benimseyen bir düşünür olduğu için, her konuda o eylemin yaratacağı sonuçların en büyük sayıya en fazla mutluluğu sağlayacak olması ile ilgilenir. Ve eğer hayvanların güçlü bir savunucusu olsaydı ona düşmanca yaklaşabilecek eleştirilenlere; faydacılığa el uzatacak bir fırsat sağlayabilecek olduğu endişesiyle de daha ileri gitmemeye karar vermiş olabilir.

Bentham, hayvanlarla ilgili tüm bu dikkatine rağmen zaman zaman yergilerle karşılaştı ve özellikle *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş*'teki dipnotu üzerinden gelen faydacılık prensibine dair eleştirilere maruz kaldı. Örnek verecek olursak kendisinden uzun yıllar sonra yaşamış olduğu halde Amerikalı bir akademisyen olan Gary L. Francione; madem hayvanları ahlaki toplumun birer ögesi olarak göreceğiz ve onları da mutluluk hesabına dâhil edeceğiz, neden kendi yararımız için onları öldürebileceğimizi savunabiliyoruz? Eşit düşünülme ilkesine göre her canlı ahlaki olarak eşit görülecekse, yapılacak eylemin sonuçlarından hangisinin daha çok fayda göreceğini nasıl hesaplayacağız? Gibi sorularla Bentham'ın hayvanları yiyebilmek için öldürebileceğimizi savunmasını alenen eleştirmişti.²⁰⁹

Bentham, hayvanlar ile ilgili tüm bu görüşlerini elbet bir sebebe dayanarak ortaya çıkardı ve kendinden sonra gelen önemli düşünürlere bir ön ayak oldu diyebiliriz. Özellikle faydacı bir düşünür olan Peter Singer; büyük ölçüde Bentham'ın görüşlerini benimsemiş, ancak aralarında dönem farkı olması ve Singer'ın bu görüşleri daha farklı bakış açılarıyla ele alması gibi sebeplerden dolayı

²⁰⁸ Lee, a.g.e., s. 143.

²⁰⁹ Francione(2008), a.g.e., ss. 247-277.

Bentham'dan daha bilinen ve adı hayvan refahı ile ilgili konularda daha çok duyulan bir faydacı olmuştur. Bentham'ın da kendi döneminde faydacı teorisi ve hayvan refahı ile ilgili düşünceleri toplumu etkilediğinden, hayvanlara gereksiz yere acı çektirme eylemi, kültürel bir norm veya sosyal bir sözleşme olarak kabul edilmiştir.

4. Haz ve Acı Kavramlarının Hayvanlar İçin de Söz Konusu Oluşu

Şimdiye kadar anlattığımız gibi, Bentham'ın tüm hayvanların hisleri olduğuna inandığını açıkça bellidir. Bentham bu inancında duyu sahibi olmanın hayvanları bitkilerden ayırdığını anlatan *Varlık Zinciri* geleneğinden etkilenmiştir. Bununla birlikte Bentham, hayvanların duyarlı olduğunu ancak bilinçli olmadıklarını, yani kendilerinin farkında olmadıklarını savunur. Modern biyolojide ise; hayvanların en azından acı ve hazzı hissedebilmekle duyu sahibi oldukları, ancak bazı hayvanlarınsa bilinçli olduklarına da inanılır. Mesela bazıları çevreleri hakkında bilinçli düşünebilirler ve varlıkların farkında oldukları aşikârdır. Böyle bir hayvanın kısıtlı bir bilinç sahibi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Elbette ki gelecek kaygıları ya da geçmiş acıları yüzünden endişe veya üzüntü hissetmeleri pek söz konusu olmayabilir ancak kendileri hakkında bilinçli düşüncelere sahip olabilmeleri de muhtemeldir. Tüm bu bilinç durumlarının hayvanın kendisinin farkında olduğu ile ilişkilendirilebileceğini varsaymamalıyız. Çünkü çevresinin ve düşüncelerinin farkında olduğu bilinci, onun kendisinin farkında olup olmadığını anlayabilmemizi sağlamaz. Örneğin belli bir nesneyi görmek ve dokunmak yahut yemek amacıyla ona doğru yaklaşmak bilinçli olmayı gerektirir ve bazı özneler bu nesneyi görebilir ve ona dokunabilir ancak bu deneyimlerin kendisi, bu eylemleri kimin gerçekleştirdiğine dair bir bilinçliliğin varlığına dair bir kanıt olarak gösterilemez.²¹⁰

Tarihin birçok döneminde hayvanların bilinci ve hisleri olduğunu kanıtlamaya çalışan birçok araştırma yapılmış ve birçok görüş bildirilmiştir. Hepsini incelemek mümkün olmadığından, en azından temel görüşlere değinmek konumuz açısından faydalı olacaktır.

²¹⁰ David DeGrazia, **Taking Animals Seriously: Mental Life and Moral Status**, Cambridge University Press, 1996, s. 101.

Hayvanların bilinç ve his sahibi olduklarının kesin bir kanıtı yoktur, çünkü beyin fonksiyonlarında bunu destekleyen yapısal bir parça bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bir hayvanın karmaşık bir sinir sistemine sahip olması, hayvanın nispeten duyarlı olabileceğini düşündürmektedir. Duyarlılığın tanımı basitçe bir şeyleri algılayabilme ya da hissedebilmedir. Bu önerme, söz konusu sinir sistemi özellikle insaninkine benzediği için doğrudur. Tersine, çok basit bir sinir sisteminde bilinç olabileceğini düşünmek zordur.²¹¹ İnsanlar ile diğer omurgalıların, özellikle de kuşların ve memelilerin sinir sistemleri arasında büyük benzerlik vardır.²¹²

Hayvanların hislerinin olduğuna dair bir başka bulgu ise birçok hayvanın fiziksel ağrı hissettiklerinde bunu gösteren davranışlarda bulunması ve bazılarının da üzüntü veya korku gibi duygularını hareketleriyle dışa vurmasıdır. Hayvanların üzüntü ve korku dışında iyi olan hislerini de belli ettikleri kanıtlanmıştır ancak acı ve korku hayvan etiği açısından daha ön planda olan kavramlardır. Acı ve duygusal durumlar genellikle, belki de her zaman; insanlarda bilinçli olarak deneyimlendiğinden bazı hayvanların bu zihinsel durumlara sahip gibi görünmesi, bu hayvanların bilinç sahibi olduğunu da gösterir.²¹³ Yakın zamanda bize yapısal olarak en çok benzeyen hayvanlar olan memeliler üzerinde yapılan bir çalışmada tavşan, fare ve fil gibi hayvanların üzücü bir olay sonrasında birbirlerini kontrol ettikleri, koyun ve sığırların duygularını kulak hareketleriyle ifade edebildiği, ayrılma kaygısı gösteren köpeklerin depresif eğilim gösterdiği, şempanzelerin ona yapılan bir iyilik karşısında cömert hareketler sergilediği ve hatta farelerin yanlış bir karar aldıklarında pişmanlık hissedebileceği gözlenmiştir.²¹⁴

Tüm bu anlatılanlardan sonra, hayvanların mutlak olarak hisleri ve duyguları olduğunun evrensel bir kabul gördüğünü söyleyebiliriz. Hayvanların hisleri ve duyguları olduğuna dair bu çalışmaların ve diğerlerinin sonuçları ışığında hayvan

²¹¹ James Griffin, **Well-Being: Its Meaning, Measurement, and Moral Importance**, Oxford University Press, 1985, s. 149.

²¹² DeGrazia, **a.g.e.**, s. 109.

²¹³ Marc Bekoff, Colin Allen, Gordon M. Burghardt, **The Cognitive Animal: Empirical and Theoretical Perspectives on Animal Cognition**, A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2002, s. 112.

²¹⁴ Helen S. Lambert, **Animal Sentience**, World Animal Protection Conference Paper, Bristol, UK, July, 2014, ss. 7-9.

duygularının acı, korku ve stres hissetme yeteneği gibi haller olarak tanımlanmasının önemli olması hayvan refahı için büyük çıkarımlardır. Böylece yasaların hayvanları ahlaki topluluğun birer üyesi olarak kabul edip etmediği fark etmeksizin bu hayvanlar yine de günlük yaşantıda karşılaştıklarının yanı sıra insan elinden gelecek olan zulümlerden korkmayacak veya acı çekmeyecektir. Öyle ki, insanlar da hayvanlar ve bitkiler gibi doğanın bir parçasıdır. Elbette hayvanlar insan için yaratılmıştır ancak insana hizmet haricinde basit ve işe yaramaz varlıklar değillerdir. Bentham'ın da belirttiği gibi maksimum fayda sağlamak adına insan çıkarı için hayvanın kullanılması ve hatta öldürülmesi mubahtır. Ancak bu konu başka bir boyutta incelendiğinde insan kendini doğanın bir parçası olarak gördüğü zaman; bu doğal düzenin işeleyişine kusursuz devam etmesi ve sürdürülebilir olması adına zaten içgüdüsel olarak hayvanları koruyucu önlemler alması ve bu önlemleri hayata geçirmesi gerektiğini anlayacaktır.

SONUÇ

Şüphesiz ki hayvanlar günlük ihtiyaçlarımızı giderdiğimiz birçok alanda yaşantımızın birer parçasıdır. Bu çalışma doğrudan hayvan refahı ve hayvan reformu ile ilgili inceleme ve öneriler içermiyor olsa da, tarihte onların ahlaki ve hukuki yerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Günümüzde insanların hayvanlara yaptığı zulümler en azından onları birer canlı olarak görmeye başlanmasının etkisiyle eğlence kanadında azalsa da; hayvanlar hala endüstriyel faaliyetlerde ve bilimsel araştırmalarda, hatta kozmetik sektöründe bile vahşet olarak nitelendirilebilecek muamelelere maruz kalmaktadır.

Hiçbir zaman tam olarak başarılı olmamasına rağmen, insan tarih boyunca doğayı kontrol etmeye ve hükmetmeye çalışmış; bunun hem insanlar hem de insan olmayanlar için etkileri, insanların bilişsel dünyada merkezi konumunu daha da güçlendirmek için farklı açılardan tartışılmıştır. Bu tartışma alanlarından biri de insan-hayvan ilişkisidir. İnsanların hayvanları kendi amaçları için doğal kaynak olarak kullanma istekleri, hayvanların tüketim için besi, laboratuvar deneyleri, eğlence sektörü ve turizm sektörü de dâhil olmak üzere birçok alanda kullanımıyla kendini göstermektedir. Bu farklı alanlarda, hayvanların rasyonel varlıklar olmadığı ve bu nedenle herhangi bir insan amacına hizmet etmek için kullanılabileceği konusunda sürekli tartışmalar vardır. Daha öncesinde birçok dini görüş belirtildikten sonra on yedinci yüzyılda Descartes ile başlayan ve on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar uzanan modern Batı felsefesi, baskın olarak (filozoflar arasındaki bazı farklılıklara rağmen) insanların hayvanlardan üstün olduğu ve benzerlerini yansıtan görüşlerle devam etmiştir. Hayvanların ahlaki statüsü ile ilgili merhamet çerçevesinde görüşler ileri sürülse ve onlara karşı ahlaki yükümlülüklerimiz olduğuna dair fikirler üretilse de, genel kanı onların ahlaki olarak düşünülmesine gerek olmadığı yönündedir. Bu noktada Jeremy Bentham, faydacı görüşe dayanarak bir davranışın ahlaka uygun olması için haz ve acı dengesinde kalması gerektiğini ortaya atmış ve bunun duyarlı varlıklar olan hayvanlar için de geçerli olduğu fikrini savunmuştur. Bentham biraz daha ileri giderek; hayvanların ahlaki statüsünün çok küçük bebekler ve akıl hastaları gibi kısıtlı olan insanların ahlaki statülerine yakın

olduğunu, dolayısıyla yapılan muamelelerin bu düşünce etrafında şekillenmesi gerektiğini iddia etmiştir. Ona göre insanların yanı sıra hayvanların da çıkarları vardır ve bu nedenle hayvanlara karşı geleneksel kabul gören tüm davranışlar reddedilmeli, bunun yerine erdemli bir perspektif getirilmelidir.

Çalışmamızda ilk olarak hayvanlar ile ilgili çarpıcı ifadelerin sahibi olan Jeremy Bentham'ın kısaca ahlak ve hukuk anlayışını inceledikten sonra hayvanlar ile ilgili görüş ve teorilerini aktardık. Yaşadığı dönem İngiltere'sindeki hukuk sisteminden memnun olmayan Bentham'ın asıl amacı, düzenli ve güvenli bir hukuk alanı inşa etmek ve bu alanda reformlar yapmaktır. Dolayısıyla hayvanlar ile ilgili olan düşüncelerini spesifik olarak ara sıra açıklamıştı. Yani hareket noktasının hayvan refahı olduğunu söylemek elbette doğru olmayacaktır. Bununla birlikte kurucusu olduğu fayda teorisi çerçevesinde bizce ahlak ve hukuk felsefesine hayvanlar konusunda yadsınamaz katkıları olmuştur.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Jeremy Bentham'ın hayvanlar ile ilgili görüşlerini inceledik. Bentham'ın hayvan refahı hakkındaki görüşleri genel olarak varsayıldığından daha belirsizdir. Jeremy Bentham, hayvan refahı yasalarının güçlü bir savunucusu ve tüm türlere eşit ahlaki önem veren sistematik, din dışı felsefi bir çerçeve sunan ilk Batılı filozoftur. Bentham'ın konumunun anahtarı, evrensel haz ve acı deneyimidir. Ona göre acı her canlı tarafından deneyimlenen bir histir. Günümüzde Bentham'ın hayvanlar ile ilgili felsefi görüşlerinin bir kısmını yaşatan; kendisinden yıllar sonra gelen ve ünlü bir hayvan savunucusu olan Peter Singer onun en çok bu argümanından etkilenmiş ve kendi yolunu da bu argümana göre belirlemiştir. Bu argümanı ortaya atmasına rağmen Bentham, hayvanlara insanlarla aynı statünün verilmesi gerektiğini ve modern hayvan özgürlüğü hareketi çerçevesindeki görüşleri asla benimsememiştir. Aksine, bizce de daha makul olan hayvanların insan refahı adına öldürülebileceği ve kullanılabilmesi görüşünü savunmuştur. Bu bölümde yaptığımız çıkarımlardan biri olan hayvanların zihinsel kapasitelerinin daha zayıf olduğu hakkındaki argümanı da, onun hayvanların zarar görmeden de hayatlarından mahrum kalabileceği ısrarını açıklamaktadır. Ve yine Bentham, hayvanların onların durumlarını daha da kötüleştirmeden çoğu amaç için

kullanılabileceklerini savunmuştur. Kısaca Bentham'ın asıl derdi, eşit düşünülme ilkesi çerçevesinde anlamsız zulmü yasaklamaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu görüşler sınırlı olarak hayvanların kötüye kullanımı ve eziyet çektirerek öldürülmesine ilişkin durumlar hakkında oldukça mantıklıdır. Bentham'ın neden bu görüşlere sahip olduğu hayvanlara olan düşkünlüğü haricinde açık değildir. Ahlaki olarak hayvanlara nasıl davranılması gerektiği ile ilgili birçok teorisi olan Bentham'ın hukuk alanındaki görüşleri daha dar kapsamlıdır. Hayvanlar ile ilgili suç kabul edilen eylemleri genel olarak boşa acı çektirme kapsamında değerlendirir ve uygulanması gereken yaptırımlardan ayrıntılı olarak bahsetmez. Yaşadığı dönemde tepki alacağını varsaydığımız düşüncemize göre görüşlerini bu sınırdan açıklamaları bizce yerinde olmuştur. Çünkü bu kadarla sınırlı tutmasına rağmen bile birçok eleştiriye maruz kalmıştır.

Günümüz hukuk sisteminde genel olarak hayvanlar kanunda mülk olarak sınıflandırılır. Bununla birlikte yasanın 'mülkiyet' ile kastettiği, elbette sıradan söylemde birçok insanın algıladığı genel terimden biraz farklıdır. Birçok insan, mülkiyeti birine ait olan ve sahibine üzerinde tam kontrol hakkı ile başkalarını mutlak dışlama yetkisi veren bir terim olarak düşünmektedir. Ancak durum hukuki olarak tam da böyle değildir. Evet, mutlak hâkimiyet maliktedir ancak başkalarını dışlama hakkı ona beraberinde yaptırım uygulama yetkisi tanımamaktadır. Hal böyle olunca, mal olarak kabul edilen hayvanlara uygulanan kötü muameleler de kanunla güvence altına alınmalıdır. Karşılaştırmalı hayvan hukukuyla genel hatları baz alınarak benzer özellikleri taşıyan Türk hukuk sisteminde hayvana karşı yapılan kötü muamelenin sözde yaptırım olarak görülen 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 151. maddesinin 1. fıkrasında düzenlenen 'mala zarar verme' suçu kapsamında uygulanan müeyyideler son derece yetersiz kalmaktadır. Ne yazık ki, hayvanlar uzun bir süre daha mülk olarak sınıflandırılmaya devam edilecek gibi duruyor. Ancak onların durumu bu iken hiçbir şey yapmamak yerine refah seviyelerini yükseltmek için etkili birçok çalışma yapılabilir. İnsanların kendi amaçları için kullandıkları hayvanları korumayı hedeflemesi bile yadsınamayacak pozitif sonuçlar sağlayabilir. Bireysel olarak gördüğümüz her çaba, basit görülmez ve yerli yerince uygulanırsa, hukuki olarak daha fazla korumaya ihtiyaç duyan hayvanların bu düzenlemeler gelene kadar

refah seviyelerini arttırmak ve en azından zarar görme oranlarını minimuma indirmek için büyük adımlar atılabilir.

Tüm bu açıklamalardan sonra, herhangi bir zamanda hayvan refahı ile ilgili bir araştırma yapılacağında şüphesiz karşımıza ilk çıkacak olan düşünürlerden birinin Jeremy Bentham olduğunu söyleyebiliriz. Ancak buna rağmen kendisinin hayvanlar ile ilgili görüşlerini toparlayan çok az çalışma vardır. Giriş bölümünde bahsettiğimiz yönlendirici çalışmanın yazarı olan Jadran Lee'ye teşekkür ediyor ve bu çalışmamızın da faydalı olmasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

ALTUN, Muhsin; **İngiliz Aydınlanma Düşünürlerinde ‘İslam’ Algısı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Programı, Liberal Düşünce Dergisi, Yıl 20, Sayı 77, Kış 2015.

ARIKAN, Engin; **Hayvan Hakları İnsan Hukuku**, Ekin Basım Yayın, Bursa, Eylül 2016.

ARRINGTON, Robert L.; **Western Ethics: An Historical Introduction**, Blackwell Publishers, Massachusetts, January 6, 1998.

AŞAR, Haluk; **Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları**, Kayseri, Kaygı, 2018/30.

ATKINSON, C. M.; **Jeremy Bentham: His Life and Work**, London, 1905.

BATUKAN, Can; **Bentham ve Animalizm**, Paris 7 Diderot Üniversitesi, CNRS, Sorbonne, Paris Cité, 2019.

BEKOFF, Marc; ALLEN, Colin; BURGHARDT, Gordon M.; **The Cognitive Animal: Empirical and Theoretical Perspectives on Animal Cognition**, A BRADFORD BOOK, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2002.

BEN-AMITTAY, Jacob; **Siyasal Düşünceler Tarihi**, 1. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1983.

BENTHAM, Jeremy; ‘Deontology: Together with a Table of the Springs of and Action and the Article on Utilitarianism’, **The Collected Works of Jeremy Bentham**, Edited by Amnon Goldworth, Clarendon Press, Oxford, 1983.

BENTHAM, Jeremy; ‘Principles of the Civil Code’, **The Works of Jeremy Bentham: Part II**, Edited by John Bowring, Edinburgh, 1843.

BENTHAM, Jeremy; **A Fragment on Government**, Clarendon Press, Oxford, 1891.

BENTHAM, Jeremy; **An Introduction to the Principles of Morals and Legislation**, Printed for publication 1781, Batoche Books, Kitchener, 2000.

BENTHAM, Jeremy; **An Introduction to the Principles of Morals and Legislation**, Vol II., Printed for W. Pickering, Lincoln’s-Inn Fields and E. Wilson, Royal Exchange, London, 1823.

BENTHAM, Jeremy; **The Book of Fallacies: From Unfinished Papers of Jeremy Bentham**, By a Friend, Published by John and H. L. Hunt, London, 1824.

BENTHAM, Jeremy; **Theory of Legislation**, Translated from the French of Etienne Dumont, By. R. Hildreth, Second Edition, Trübner & Company, London, 1871.

BENTHAM, Jeremy; **Yasamanın İlkeleri**, Çeviren: Barkın Arsal, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2011.

BENVEGNÙ, Damiano; **Animals and Animality in Primo Levi's Work**, The Palgrave Macmillan Animal Ethics Series, Springer, 2018.

BORALEVI, Lea Campos; 'Bentham's Unpublished Manuscripts: Animals', **Bentham and The Oppressed**, Series C—Political and social sciences ; 1, Originally presented as the author's thesis (doctoral, European University Institute, 1980, Walter de Gruyter · Berlin · New York, 1984.

BOWRING, John; 'Memoirs of Jeremy Bentham: Including Autobiographical Conversations and Correspondence, Chapter I.-XXII.', **The Works of Jeremy Bentham**, Published under the Superintendence of His Executor, Volume X, London, 1828.

BOWRING, John; 'Memoirs of Jeremy Bentham: Including Autobiographical Conversations and Correspondence, Chapter XXIII.- XXVI.', **The Works of Jeremy Bentham**, Published under the Superintendence of His Executor, Volume X, London, 1843.

BULLIET, Richard W.; **The Past and Future of Human-Animal Relationships: Hunters, Herders, and Hamburgers**, Columbia University Press, 2005.

BURNS, J. H.; 'Correspondence of Jeremy Bentham, Volume 3., January 1781 to October 1788, Edited by Ian R. Christie', **The Collected Works of Jeremy Bentham**, University College London Press, 2017.

BURNS, J. H.; 'Happiness and Utility: Jeremy Bentham's Equation', **Utilitas, Vol. 17, No. 1**, Cambridge University Press, March 2005.

CALHOUN, Craig; 'New Social Movements' of the Early Nineteenth Century, **Social Science History, Vol. 17**, Cambridge University Press, 1993.

CEVİZCİ, Ahmet; Etiğe Giriş, Paradigma Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Ocak 2002.

COCHRANE, Alasdair; **An Introduction To Animals and Political Theory**, The Palgrave Macmillan Animal Ethics Series, UK, 2010.

COPLESTON, Frederick; **Felsefe Tarihi: Cilt 8 Çağdaş Felsefe Bölüm a Yararcılık ve Pragmatizm**, Çeviren: Deniz Canefe, İdea Yayınevi, Ankara, 2000.

COSTELLO, Graham J.; **Natural Law and Natural Rights in Nineteen Century Britain, Ph.D Thesis, School of Philosophical and Historical Inquiry, Faculty of Arts and Social Sciences**, University of Sydney, Australia, 2014.

ÇAVUŞOĞLU AKSOY, Hatice Aslı; **Jeremy Bentham'ın Felsefesinde Moral-Hukuk İlişkisi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004.

DAVIES, Ben; 'Utilitarianism and Animal Cruelty: Further Doubts', **De Ethica. A Journal of Philosophical, Theological and Applied Ethics Vol. 3:3**, 2016.

DeGRAZIA, David; **Taking Animals Seriously: Mental Life and Moral Status**, Cambridge University Press, 1996.

DINWIDDY, J. R.; 'Correspondence of Jeremy Bentham, Volume 4., October 1788 to December 1793, Edited by Alexander Taylor Milne', **The Collected Works of Jeremy Bentham**, University College London Press, 2017.

EBENSTEIN, William; **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri**, Çeviren: İsmet Özel, Şule Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, Eylül 2003.

EVERETT, Charles Warren; **The Education of Jeremy Bentham**, Columbia University Press, New York, 1931.

FIELDHOUSE, Heather; 'The Failure of the Kantian Theory of Indirect Duties to Animals', **Animal Liberation Philosophy and Policy Journal Volume 2 Issue 2**, 2004.

FRANCIONE, Gary L.; **Hayvan Hakların Giriş: Çocuğunuz mu Köpeğiniz mi?**, Çeviren: Renan Akman – Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

FRANCIONE, Gary L.; **Introduction to Animal Rights 'Your Child or the Dog?**, Temple University Press, Philadelphia, 2000.

FRANCIONE, Gary L.; **Animals, Property, and the Law**, Temple University Press, Philadelphia, 1995.

FRANKLIN, Julian H.; **Animal Rights and Moral Philosophy**, Columbia University Press, 2005.

FRIEDRICH, Carl Joachim; **The Philosophy of Law in Historical Perspective**, The University of Chicago Press, Chicago & London, s. 85-87.

GOURLAY, Kristi; **The Scientific Approach to Legal History and Legal Reform: Comparing the legal Philosophy, Historical Methodology, and Legal Science of Blackstone, Kames, and Bentham**, Ph.D Thesis, Faculty of Laws, University College London, January 2016.

GRIFFIN, James; **Well-Being: Its Meaning, Measurement, and Moral Importance**, Oxford University Press, 1985.

GÜRBÜZ, Ahmet; **Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisinin Eleştirisi**, 2. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, Aralık 2012.

GÜRİZ, Adnan; **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 2015.

HARRISON, Peter; **Descartes on Animals**, Oxford University Press on behalf of the Scots Philosophical Association and the University of St. Andrews, 1992.

HARRISON, Ross; **Bentham: Arguments of the Philosophers**, Routledge, Florence, 1999.

KANT, Immanuel; **Lectures on Ethics, Edited by Peter Heath, University of Virginia and B. Schneewind**, Johns Hopkins University, Cambridge University Press, 1997.

KNISS, Johannes; **'Bentham on Animal Welfare'**, **British Journal for the History of Philosophy**, Routledge, Princeton, November 2018.

LAMBERT, Helen S.; **Animal Sentience, World Animal Protection Conference Paper**, Bristol, UK, July, 2014.

LANDIN, Hilda G.; 'The Influence of Jeremy Bentham on English Democratic Development', Ph.D. Thesis, **Iowa Studies in The Social Sciences**, Published by The University of Iowa, 1920.

LEE, Jadran; **Bentham on the Moral and Legal Status of Animals**, Ph.D Thesis, The University Of Chicago, Department of Philosophy, Chicago, Illinois, 2003.

LINZEY, Andrew; CLARKE, Paul Barry; **Animal Rights: A Historical Anthology**, Columbia University Press, New York, 1893.

LOCKE, John; **Some Thoughts Concerning Education**, Printed for A. and J. Churchill, at the Blacks Swan in Paternoster-row, London, 1693.

LOVEJOY, Arthur O.; **Varlık Zinciri**, Çeviren: Ahmet Demirhan, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.

MAGEE, Bryan; **Yeni Düşün Adamları**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979.

MORRISON, Wayne; **Jurisprudence: from the Greeks to Post-Modernism**, Routledge, New York & London, 2016.

OGDEN, C. K.; **Bentham's Theory of Fiction**, London, 1932

ÖZKURT, Hülya; **Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlak ve Hukuk Teorisi**, 1. Baskı, 12 Levha Yayınları, İstanbul, Nisan 2013.

PADOVANI, Andrea; STEIN, Peter G; 'The Age of Bentham and Austin', **A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence**, 2007.

PAREKH, Bhikhu; **Jeremy Bentham: Ten Critical Essays**, Routledge, Abingdon, 2011.

PETERS, Anne; **Liberté, Égalité, Animalité: Human–Animal Comparisons in Law, Symposium Article**, Transnational Environmental Law, Page 1 of 29, Cambridge University Press, 2016.

PINKERTON, William; **Ploughing by the Horse's Tail, Ulster Journal of Archaeology**, 1858.

POOLE, Ross; **Morality and Modernity**, Routledge, London & New York, 2005.

POSTEMA, Gerald; **Bentham and the Common Law Tradition**, Clarendon Law Series, Oxford University Press, USA, 2019.

PRIMATT, Humphrey; **A Dissertation on The Duty of Mercy and Sin of Cruelty to Brute Animals**, Printed by R. Hett, London, 1776.

RIGHT, Glen Willian; **Animal Law and Earth Jurisprudence: A Comparative Analysis of the Status of Animals in two Emerging Critical Legal Theories**, Sciences Po Paris, January, 2012.

ROUSSEAU, Jean-Jacques; **The Social Contract, Translated with Introduction by G. D. H. Cole**, Oxford, 1761.

SABINE, George; **Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul, Ocak 1997.

SALISBURY, Joyce E.; **The Beast Within: Animals in the Middle Ages**, New York: Routledge, 1994.

SANDEL, Michael J.; **Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?**, Çeviren: Mehmet Kocaoğlu, 6. Baskı, Eksi Kitaplar, Mayıs 2018.

SCHOFIELD, Philip; **Utility and Democracy: The Political Thought of Bentham**, Oxford University Press, 2006.

SINGER, Peter; **Hayvan Özgürleşmesi**, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, Nisan 2018.

Sir Leslie Stephen, **The English Utilitarians: Volume I: Jeremy Bentham**, Augustus M. Kelley Publishers, New York, 1968.

SORLEY, W. R.; **History of English Philosophy**, Cambridge University Press, 1951.

THOMAS, Keith; **Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500–1800**, Penguin Books, London, 1983.

TILLYARD, E. M. W.; **The Elizabethan World Picture**, Chatto & Windus, London, 1943.

TIMOFEEVA, Oxana; **Hayvanların Tarihi, Slavoj Zizek'in Sunuşuyla**, 1. Baskı, Berdan Matbaacılık, İstanbul, Kasım 2018.

TUNÇAY, Mete; **Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi Seçilmiş Yazılar-3 Yakın Çağ**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.

VERGARA, Francisco; **Liberalizmin Felsefi Temelleri**, çev. Bülent Arıbaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

WARNOCK, Mary; **Utilitarianism and On Liberty: Including Mill's 'Essay on Bentham' and Selections from the Writings of Jeremy Bentham and John Austin**, Second Edition, Blackwell Publishing, 2003.

YAŞAR, Aşkın; YERLİKAYA, Halis; **Dünya'da ve Türkiye'de Hayvan Haklarının Tarihsel Gelişimi**, Veteriner Bilimleri Dergisi (2004), 20, 4.

YUSOF, Arif Fahmi Md; **Enhancing the Protection of the Welfare of Animals in the Malaysian Legal System**, Ph.D., Victoria University, Australia, 2015.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<http://www.criticalanimalstudies.org/wp-content/uploads/2012/09/JCAS-Vol-2-Issue-2.pdf#page=46> (08.12.2019).

https://www.academia.edu/37002298/Bentham_ve_Animalizm (28.12.2019).

<https://www.british-history.ac.uk/no-series/acts-ordinances-interregnum/p861> (12.12.2019).

<https://www.haberler.com/eskisehir-kedi-olduren-universiteliye-3-yil-hapis-7277072-haberi/> (09.03.2020).

<https://www.kobo.com/tr/tr/ebook/life-of-jeremy-bentham-and-his-correspondence-illustrated.;> Timeless Books, 'To the Editor of the Morning Chronicle', Life of Jeremy Bentham and His Correspondence (Illustrated), www.WealthOfNation.com, 3 Haziran 2015, E-Kitap. (03.02.2020).

www.arkeolojikhaber.com/amp/haber-frigidarium-6562/ (27.12.2019).

